موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىئمەتۇللا مۆجىزى

تەۋارىخى مۇسىقىييۇن

موللا نىمەتۇللا بىننى موللا ئىبەتۇللا موجىزى

تەۋارىخى مۇسىقىيۇن

نەشرگە تەييارلىغۇچى:

ئەنۋەر بايتۇر

خەمىت تۆمۈر

مەسئۇل مۇھەررىرى:

نۇر مۇھەممەت دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据中国科学院民族研究所收藏的毛拉·伊斯迈托拉·穆吉孜于1854—1855年所著《乐师传》的手抄本整理出版。

بۇ كىتاپ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان، مىلادى 1854 ــ 1855 ـ يىلى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجىزى تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «كۇللىيات» دىۋانى بىلەن قوشۇپ توپلەنگەن بىر قولىيازما نۇسخىسىغا ئاساسەن رەتلەپ نەشر قىلىندى.

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجىزى

تەۋارىخى مۇسىقىيۇن

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تومۇر

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مەسئۇل كوررېكتور: نۇربىيە ئەزىز

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

كىلىيونكا مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 1.15 يۈەن

ئاددى مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.30 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
تېكىست 22
تەرجىمە 46
ئىزاھلار 71

سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخا .... 39 ـــ 1

كىرىش سۆز

بىز كىتاپخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرمەكچى بولغان «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) رىسالىسى خوتەن شەھىرىدە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجىزى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىز ئاساسلانغان قولىيازما نۇسخىسى ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «كۇللىيات» ناملىق دىۋانىنىڭ بىر قولىيازما نۇسخىسى بىلەن قوشۇپ تۈپلەنگەن بولۇپ، ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاپ نومۇرى 909.217/149. قولىيازما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى نەستەلىك ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمى 39 بەت. ھەر بىر بەتنىڭ ھەجمى 15 × 22 سانتىمېتىر، ھەر بەتتىكى تېكىست ھەجمى 9 × 19 سانتىمېتىر، ھەر بەتكە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. قولىيازمىنىڭ تېكىستى قارا سىيادا، كىچىك ماۋزۇلىرى قىزىل سىيادا قومۇش قەلەم بىلەن كۆچۈرۈلگەن. قولىيازما قوشۇپ تۈپلەنگەن كىتاپنىڭ مۇقاۋىسى جىگەررەڭ قىرىم بىلەن قاپلانغان بولۇپ، يۈزىگە ئۇيغۇر مىللىي ئۇسلۇبىدا چىرايلىق نەقىش ئىشلەنگەن.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى

پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دېپ ئىدىم،
بىلەلمەسمىكىن دېپ ئەجەپ غەم يېدىم.

تۇگەت سوزنى موئجىز غەرىپ بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسۋا.

دىگەن شىئىر بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بۇ شىئىرنىڭ "پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دەپ ئىدىم" دىگەن مىسراسىدىكى كېيىنكى "تارىخىن" سوزى ئەبجەت بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلى بويىچە ھىجرى 1271 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يەنە قىزىل سىيادا كونىچە "1271 سىنە" دىگەن يىل نامىمۇ يېزىلغان. دىمەك، موجىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ يادنامىسى ھىجرى 1271 ـ يىلى (مىلادى 1854 ـــ 1855 ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

قولىيازمىنىڭ ئىملاسىغا ئاساسەن، ئۇنى كېيىن كوچۇرۇلگەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كوچۇرۇلگەن ۋاقتى ۋە خەتتات توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات يوق. قولىيازمىنىڭ باش بېتىگە "ئۇشبۇ تەۋارىخى مۇسقىيۇن كىتابىنى پۈتتۈرگان ئەلشىر ھېكىم بېگىمگە يۈز رەھمەت، پۈتكۈچى موللا ئىسمەتۇللا موئجىزغە ئىلاھىم مىڭ رەھمەت قىلغاي، ماڭا بۇ رىسالەنى دۆۋەل ئەزىمشا بېگىم تەقدىم قىلدى، دەپ موھۇر باسقۇچى مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىدۇر، 1338 سىنە" دىگەن سوزلەر يېزىلىپ، مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىنىڭ سوقچاق موھۇرى بېسىلغان. بۇنىڭدىن بۇ قولىيازمىنىڭ ئەڭ كېيىن بولغان تەقدىردىمۇ ھىجرى 1338 ـ يىلى (مىلادى 1919 ـــ 1920 ـ يىلى) دىن بۇرۇن كوچۇرۇلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بىز تۇۋەندە بۇ ئەسەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسىنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا كەلگەنلىكى تاسادىپى بىر ئىش ئەمەس. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بولۇنمىچىلىكى ۋە ئاپپاق خوجا ئەۋلاتلىرىدىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىدىن بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھان بولۇنمىچىلىكىنى باستۇرۇپ، شىنجاڭ رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بارلىققا كەلگەن نىسبى تىنچ شارائىتتا يەنە بىر قېتىم گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، 19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە چىرىكلەشكەن چىڭ ھوكۇمىتى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك فېودال كۈچلەرنىڭ پاجەلىك زۇلۇم ـ سەتەملىرىگە قارشى كوتىرىلگەن دىخانلار قوزغىلاڭلىرىغا ماسلىشىپ راسا يۇقۇرى پەللىگە چىققان ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنى يەركەن خانلىقى (مىلادى 1514 ــ 1678 ـ يىللار) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا ۋەيران بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك ئومۇمى ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن باشلانغان بولسا، خەلقنى نادانلىق ۋە قالاقلىقتىن قۇتقۇزۇش، مىللى مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش، مىللى زۇلۇم ۋە فېوداللىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى مىللى ـ دېموكراتىك ئىدىيۋى ئېقىمنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئەۋجىگە چىقتى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلار

ئەدىبىيات سەھنىسىگە چىقىپ، ئۇلارنىڭ خىلمۇ-خىل ژانىر ۋە مەزمۇندىكى ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم مەنزى-رىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. موللا ئەلەم شەھيارى ۋە ئۇنىڭ مىلادى 1761-يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق پوئېمىسى، لۈكچۈن-لۈك شائىر ئەھمەت غوجام نىياز ئوغلى (1827-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «رەۋزەتۇلزۇھرا» ناملىق شېئىرىي داستانى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنامە» ناملىق ئەسىرى، شائىر موللا رېھىم ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلىرى، يەركەنلىك شائىر ئومەرباقى ۋە ئۇنىڭ 1792-يىلى نەسرى-نەزمى شەكلىدە يېزىلغان «پەرھات-شىرىن ۋە لەيلى-مەجنۇن» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى، قۇمۇللۇق شائىر زۇھۇرى ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى زۇھۇرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، موللا يۇنۇس ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1807-يىلى يېزىلغان «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» داستانى، موللا سىدىق ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1813-يىلى ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە»سىدىكى 5 داستان ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسرى مۇھەممەت ھۇسەيىنبەگ» ناملىق توپلىمى، ئىمىرى (1822-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى ئىمىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، قەشقەرلىق نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى ۋە ئۇنىڭ «مەھزۇنۇلۋائىزىن» ناملىق ئېپىك داستانى، ئابدۇرېھىم نىزارى (1845-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «پەرھات ۋە شىرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىلئارام»، «ۋامۇق-ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» («ئازات بەخت»)، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «رابىە-سەئىدىن» قاتارلىق 12 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمى بىلەن «دۇررىننەجات» ناملىق ئەسىرى، تۇردۇش ئاخۇن

كاتىپ غېرىبى (1802-يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان) ۋە ئۇنىڭ «كىتابى غېرىپ» ناملىق داستانى، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ (1824—1899-يىللار) ۋە ئۇنىڭ 1851-يىلى ئىشلەنگەن «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، 1875-يىلى يېزىلغان «غازات دەر مۇلكى چىن» ناملىق داستانى، 1881-يىلى يېزىلغان «چاڭموزا يۇسۇپخان» ناملىق داستانى، 1882-يىلى يېزىلغان «نازۇگۇم» ناملىق قىسسىسى، موللا شاكىر ۋە ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق تارىخىي داستانى قاتارلىق يازغۇچى ۋە ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مۇھىم نامايەندىلىرىدۇر.

بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر مۇزىكا-ناخشىلىرى بويىچىمۇ بىرمۇنچە جانلىنىشلار بولدى: مىلادى 1820—1828-يىللاردا قەشقەر دىخانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نازۇگۇم ھەققىدە توقۇلغان «نازۇگۇم» قىسسىسى بىلەن «نازۇگۇم» ناخشىسى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالدى①. خوتەن «قارىقاش ناخشىسى»، قەشقەر «قىزىلگۇل ناخشىسى»، تۇرپان «مايىمخان ناخشىسى»، قۇمۇل «يارىنەم ناخشىسى»، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئانارخان»، «ئويناڭ تورەم»، «بىۋاپا نادان يارىم»، «خارابىڭ مەن»، «دادەي»، «سارىخان»، «ئاللا يارىم»، «ھاي-ھاي ئولەن» قاتارلىق ناخشىلىرىمۇ كەڭ تارقالدى②؛ ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»، «كىتابۇلمۇسىقى»، «كالامىفۇلمۇسىقى» قاتارلىق

① موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن» داستانىغا ۋە مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» سىگە قارالسۇن.

② «شىنجاڭ تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ماتېرىياللىرى»دىن.

ئەسەرلىرى بىلەن زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇرنىڭ «ئەسرارى مۇسقى» ناملىق كىتاۋى شۇ چاغدىكى ئۇستا خەتتاتلار تەرىپىدىن قايتا كوچۇرۇپ چىقىلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتى بويىچە كوتىرىلگەن بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، يەرلىك ھوكۇمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر قىسىم ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارمۇ بۇ سەپكە قوشۇلۇپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن بەلگىلىك توھپە قوشتى. بۇ يەردە 1811-يىلى زۇھۇرى، ئىمرى قاتارلىق شائىرلارنى ئوردىسىغا توپلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پىشىۋالىرىدىن بولغان لۇتفى ۋە ئەلىشىر ناۋايىنىڭ شېئىرلىرىدىن ھەم ئىران شائىرلىرىدىن ھاپىز شىرازى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ «باياز» ناملىق بىر توپلام تۈزدۈرگەن قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر، 1813-يىلى موللا يۇنۇس ياركەندىنىڭ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سىنى نەسرىلەشتۈرۈپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان يەركەن ھاكىم بېگى مىرزا ھۇسەيىنبەگ، 1841-يىلى تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىپ» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان قەشقەر ھاكىم بېگى زۇھۇرىددىن، 1839-يىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان تۇرپان ۋاڭى ئەپىردۇن ۋە مەزكۇر «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەشەببۇسكار بولغان خوتەن ھاكىم بېگى مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مومىنبەگ (ئەلىشىر ھېكىم بەگ)لەرنى كورسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، قولىمىزدىكى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسى ئۇيغۇر

ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ 18-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلىنىپ، 19-ئەسىردە يۇقۇرى پەللىگە چىققان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سەمەرىلىرىدىن بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

2

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا موجىزىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە مۇشۇ ئەسەردىكى بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، بىراق، مۇشۇ ئەسەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ئۆزىمۇ بىزنىڭ موجىزى ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

موجىزى ئۆز رىسالىسىنىڭ كىرىش قىسمىدا مەزكۇر رىسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا»، «تەۋارىخى ئەجەم» قاتارلىق پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ۋە «تەۋارىخى تەبرى»، «تەۋارىخى ھوكەما»، «تەۋارىخى ئەرەپ» قاتارلىق ئەرەپچە يېزىلغان ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى، فارابىنىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» ناملىق كىتاۋىنى تەرجىمە قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بىز بۇ بايانلاردىن ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگەللىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

موجىزى ئۆز ئەسىرىنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئەلشىر ناۋايىنى "پىرىم"، "ئۇستازىم" دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كۇللىيات»، «چاھار دىۋان»، «خەمسە»لىرىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ

يازغان 36 پارچە كىتاۋىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم، دەپ يازىدۇ.① ئۇ يەنە لۇتفى، ئابدۇراخمان جامى، مۇھەممەت كۆشتىنگىرلەرگە باھا بەرگەندە، ئۇلارنىڭ ئالىجاناپلىقىغا ناۋايىنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى پاكىت قىلىدۇ. مانا بۇلاردىن موجىزىنىڭ ناۋايىغا چەكسىز ئىخلاس قويغانلىقىنى، ناۋايىنىڭ يۈكسەك بەدىي ماھارىتىگىلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىسى بىلەن ئالىجاناپ پەزىلىتىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

موجىزى فىساغۇرس (پىپاگور) ئۇستىدە توختالغان ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئاغزىدىن "ئۆزەڭنى تۇزلىماي تۇرۇپ كىشىگە نەسىھەت قىلما؛ ئەيىبىڭنى ساڭا كۆرسەتكەن كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت؛ چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگىچە چىرايلىق سۆز قىلىپ يۈرۈشنى ئۆگەنگىن؛ ياخشى سۆزنى ئەيتۇرغە قۇدرەتىڭ بولماسا، ياخشى سۆزنى ئىپتقۇچىدىن ئۆگەنگىن؛ ئىلىم ئۆگىنىشدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل......" دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەرنى كەلتۈرىدۇ.② فارابى ئۇستىدە توختالغىنىدا بولسا، ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇنىڭ "يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان فەيزنى مېنىڭ قانۇنۇمنىڭ ‹قالونۇمنىڭ›③ سىملاردىن ئالغايسىزلار" دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.④ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بۇ

① مۇشۇ كىتاپنىڭ 31 ـ بېتىگە قارالسۇن.
② مۇشۇ كىتاپنىڭ 27 ـ بېتىگە قارالسۇن.
③ بۇ يەردىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئۈچلۈق تىرناق « » ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچى قوشقان.
④ مۇشۇ كىتاپنىڭ 29 ـ بېتىگە قارالسۇن.

ھېكمەتلىك سۆزلەر ئەمەلىيەتتە، موجىزىنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنى ئەينى زامانىدىكى نادانلىق، تەركى دۇنيالىق ۋە قۇللۇقنى تەشەببۇس قىلغۇچى جاھىل كۈچلەرگە قارىتىپ ئېيتىلغان ئوق، خەلق ئاممىسىغا بېرىلگەن سەممىي مەسلىھەت سۈپىتىدە قوللانغان.

موجىزىنىڭ فېوداللىق-دىنىي چەكلىمىلەر بولۇپمۇ تەرىققەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان مۇزىكا ئالىمى ۋە شائىرە ئامانىسساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خالايىققا تونۇشتۇرۇشمۇ ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىپەرۋەر زىيالىيلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا پۈتۈنلەي مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

موجىزى «تەۋارىخى مۇسىقىييۇن»نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئاللاغا مۇناجات قىلىپ ”ئاسىي قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر، جافى قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر، غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر، سەنسەن ماڭا فەريادرەس“ دېگەن مىسرالارنى يازىدۇ ۋە ئۆز ئەسىرىنى ”تۈگەت سۆزنى موجىز غەرىب بىناۋا، ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسىۋا“ دېگەن بېيىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بىز بۇ مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇقۇرقىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تەۋارىخى مۇسىقىييۇن» رىسالىسىنى يازغانلىقىنىڭ فېوداللىق دىنىي پىرىنسىپلارغا بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىك پىرىنسىپلىرىغا زىت كېلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ ئېنىق بىلىپ تۇرغانلىقىنى ۋە شۇ چاغلاردا يەنىلا خېلى سالماقنى ئىگەللەپ تۇرغان مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن ئۆز ھەركىتىنى مۇشۇ يول بىلەن ئاز-تولا نىقابلىغانلىقىنى كۆرىمىز.

«تەۋارىخى مۇسىقىييۇن»نىڭ تەشەببۇسچىسى ئەلشىر ھېكىم بەگ

موجىزنى "سەنكىم كەسپىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەبىيات مەملىكەتىنىڭ بۇلبۇلۋار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۇتى شىرىن لىساندۇرسەن ھەم خۇش پۇتىكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتىقۇچى سەنىدۇرسەن" دەپ تەرىپلەيدۇ.① گەرچە بۇ سوزلەر ئىنتايىن مۇبالىغىچىلىك بىلەن ئېيتىلغان بولسىمۇ، ھەرھالدا موجىزنىڭ شۇ دەۋردە داڭلىق كەسپىي مۇزىكانت ھەم نۇرغۇن ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر شائىر بولۇپ ئۇتكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ياكى تېخى قولىمىزغا چۇشمىگەن.

3

موجىزى ئۇز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرى ئىچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندى بىلەن ئامانىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى بىزنىڭ مەدىنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

موجىزى قىدىرخان ياركەندىنىڭ نادىر مۇزىكا ئالىمى، تەڭداشسىز ناخشىچى ۋە ئۇستا شائىر ئىكەنلىگىنى، راۋاپ بىلەن ھەشتارنى كەشپ قىلغانلىغىنى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجات قىلغانلىغىنى، مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدا كوپلىگەن مېغىزلىق ماقالىلارنى يازغانلىغىنى، «دىۋانى قىدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمى چىقارغان-

① مۇشۇ كىتاپنىڭ 25- بېتىگە قارالسۇن.

لىنى، يەركەن خانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر پادىشاسى سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ كېچە-كۈندۈز ئايرىلمايدىغان ئەڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ئىران، ئىراق، تەبرىز، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل (ئىستامبۇل)، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇلارغا مۇزىكا ئىلمىدىن دەرس بەرگەنلىكىنى يازىدۇ. لۇتفى ئۇستىدە توختالغىنىدا ئۇ "ئالىملىقتا ھەزرەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدېك، ھېكىملىقتا ھەزرەتى ئىبنى سىنادېك، شائىرلىقتا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر-ناۋايىدېك، مۇغەننىلىقتا تەخى قىدىرخاندېك ئىدىلار"① دەپ قىدىرخاننى شۇ زاماننىڭ ئەڭ كاتتا ئالىملىرى قاتارىغا قويىدۇ. بىز موجىزىنىڭ بۇ بايانلىرىدىن 16-ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئۇيغۇر ئالىمى ھەققىدە خېلى تەپسىلى مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. بۇ يەنە يەركەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەركەن شەھىرىنىڭ شۇ دەۋرلەردە پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ بىر مۇزىكا ئۆگىنىش يۇرتى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

موجىزىنىڭ فېئوداللىق دىنىي چەكلىمىلەر تۈپەيلى نەچچە ئەسىر كۆمۈلۈپ قالغان شائىرە، مۇزىكا ئالىمى ئامانىساخان نەفىسنى يورۇق دۇنياغا چىقارغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بىر مۇنچە پاكىتلار موجىزىنىڭ ئامانىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بىرىنچىدىن، 1956—1959-يىللىرى سابىق جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭ ئازسانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قەشقەر،

① مۇشۇ كىتابنىڭ 39-بېتىگە قارالسۇن.

يەركەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئامانىسا بېگىم ناملىق بىر شائىرە توغرىسىدا بەزى ھىكايە-رىۋايەتلەرنى توپلىغان ئىدى. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە ئامانىسا بېگىمنىڭ يەركەن خانلىقى زامانىدا ئۆتكەن قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇرىشىتخانغا ياتلىق قىلىنغانلىقى، نۇرغۇن شېئىر-داستانلار يازغانلىقى، «ئىشرەت ئەنگىز»① ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلغانلىقى، كېيىن تۇغۇتتا ۋاپات بولغانلىقى، ئارىدىن يۈز يىل ئۆتۈپ ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە تارالغان بارلىق شېئىر-غەزەللىرى كۆيدۈرۈلۈپ، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئېيتىشمۇ چەكلەنگەنلىكى، سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ «دىۋانى رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سىلاتىننامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى ھىكايە قىلىنىدۇ. دېمەك موجىزىنىڭ ئامانىساخان ھەققىدىكى بايانى ئاساسي جەھەتتىن مۇشۇ رىۋايەتكە ئوخشايدۇ. بىراق، موجىزىنىڭ بايانىدا ئامانىساخان قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئەمەس، بەلكى تارىم بويىدىكى ئوتۇنچى مەخمۇتنىڭ قىزى دېيىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەخمۇت جوراس ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى-زەيلى» ناملىق ئەسىرىدە تارىخچى مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان "ھەر كارۇدىيارىدا بەمەسەلمانىدا ئىدى يەنى ھەم تېڭى يوق ئىدى، ئىلمى مۇسىقىدا ماھىر ئىدى، بەلكي مۇسەننەف ئىدى، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر ساز پەيدا قىلىپ ئىدى" دەپ يازىدۇ. 19-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى

① ئىشرەت ئەنگىز خۇشاللىق قوزغاش دېگەن مەنىدە.

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆزىنىڭ «تارىخى ئەمنىيە»، «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلىرىدە "ئابدۇرىشىتخان......موللا فازىل شائىر، فارسى ۋە تۈركى نەزمىنى ياخشى ئەيتۇر ئىدى، ئىلمى مۇسىقىدا گۇياكى فىساغۇرس سانى ئىدىلەر، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى" دەپ يازىدۇ. بۇ بايانلار، بىر تەرەپتىن، سەنئەتپەرۋەر ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئامانىساخاننى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭ چالغان تەمبۇرىنى ۋە ئېيتقان غەزىلىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىنىڭ مەنتىققە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئامانىساخان ئىجاد قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئابدۇرىشىتخان ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان ئىشىنىڭمۇ ھەقىقەتتە بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئامانىساخان نەفىسى تەكلىماكان بويىدىكى كەمبەغەل ئوتۇنچى مەخمۇتنىڭ قىزى بولۇپ، 13 ياش چېغىدىلا ئۇستا مۇزىكانت، شائىرە ۋە خەتتات بولۇپ يېتىلگەن. يۇقىراچە ياسىنىپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كەلگەن ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ چېلىپ بەرگەن تەمبۇرىنى ۋە ئابدۇرىشىتخانغا بېغىشلىغان بىر غەزىلىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ. ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ يازغان خەتلىرىنى كۆرۈپ، بۇ خەتلەرنى شۇنچىلىك كىچىك بىر قىزنىڭ يازغانلىقىغا ئىشەنمەي، ئۇنىڭدىن شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە خەت يېزىپ بېقىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئامانىساخان دەرھال "يارەب بۇ بەندە ئەجەب قىلدى سۇئىزەن ماڭا، گۇيا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا" ① دىگەن ھازىر

① خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كوزدە قارىدى، گويا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.

جاۋاپ بېيتنى يېزىپ ئابدۇرىشتخاننى مات قىلىدۇ. ئابدۇرىشتخاننىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، شۇ كېچىسلا ئەلچى ئەۋەتىپ قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ.

ئامانىساخان خەلق ئاممىسى، خەلق نەغمىچىلىرىدىن ئىبارەت ناخشا-مۇزىكا بۇلىقىدىن بىۋاستە ئوزۇقلىنىپ يېتىلگەن تالانتلىق مۇزىكانتتۇر. 13 ياشلىق بىر يېزا قىزىنىڭ مۇزىكىدا شۇنچىلىك كامالەتكە يېتىشى ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ شۇ دەۋردىلا يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئامانىساخان نەفىسىنىڭ ئابدۇرىشتخان سارىيىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئابدۇرىشتخاننىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان داڭلىق مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان ياركەندىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇزىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىلىم ۋە ماھارىتىنى تېخىمۇ ئۇستۇرگەنلىكى، قىدىرخان ياركەندى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى رەتلەش ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلىگەنلىكى شۇبھىسىز. ئامانىساخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى دەپ ھىكايە قىلىنىشى تاسادىپى ئىش ئەمەس. مۇنداق رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىغا، بىر تەرەپتىن، ئامانىساخاننىڭمۇ خۇددى قىدىرخاندەكلا ئۇستا مۇزىكانت بولۇپ يېتىلگەنلىكى سەۋەپ بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ قىدىرخان بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىڭدۇرگەن ئەمگەكلىرى سەۋەپ بولغان.

لېكىن ئامانىساخان نەفىسىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى جەمئىيەتتىكى ھەتتا ئابدۇرىشتخان ئوردىسىدىكى

مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتمۇ-قات توسقۇنلۇقلىرىغا دۇچ كەلگەن. ئۇزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن شوھرەت قازانغان ھەم ئامانىساخاننى جېنىدىنمۇ ئارتۇق ياخشى كورىدىغان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئامانىساخان ئىجات قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ ئامانىساخان نامىدا تارقىلىشىنى مۇۋاپىق كورمەي، ئۇنى ئۇزىنىڭ قىلىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت. مۇشۇ پاكىتلا ئامانىساخانىڭ قانچىلىك توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنمىگەن. تۇرلۇك توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ، جەمىيەتكە تارقالغان ئەسەرلىرىمۇ كېيىنكى كۇنلەردە جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان. موجىزىنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرى شۇ بۇزغۇنچىلىقلاردىن ئامان قالغان، ئەڭ مۇھىمى، خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ماتىرىياللارنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەپتىنمۇ بۇنى ھەسسىلەپ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

4

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دىكى بەزى ماتىرىياللار ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى — ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۇچۇن بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نى ئوقۇغاندا، موجىزىنىڭ "مۇقام" سوزى

ئۇستىدىكى چۈشەنچىسى بىزنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قوزغايدۇ. موجىزى ئۆز ئەسىرىدە «راك»، «ئۇشاق»، «ئۆزھال»، «چول ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھار زەرپ»، «چاھارگاھ»، «دۇگاھ»، «پەنجىگاھ»، «مۇشاۋرەك»، «بەيادەك»، «سىگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەنگىز»دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تىلغا ئالىدۇ. لېكىن ئۇ ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ نامىلىرىنى ئاساسەن ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ناملارنى يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن، "چوڭ نەغمە"، "داستان" ۋە "مەشرەپ"تىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بولۇنۇپ، ھەر قىسمى بىرلەشتۈرۈلگەن... قانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تىپتىكى مۇزىكا مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئېشىپ كەتسە بىرنەچچە مەرغۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنىسىدە تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇ فارابى ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇنىڭ «راك»، «ئۇشاق» ۋە «ئۇشاق»نىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجات قىلغانلىقىنى، «ئۆزھال» مۇقامىنى بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىغىچە ئىجات قىلغانلىقىنى يازىدۇ؛ مۇھەممەت كۆشتىنگىر ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ چارىگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە تۇتىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، دۇگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مىرخىسرو دېھلىۋىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە كاتىبىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى يازىدۇ. مەلىكە ئامانىنساخان ئۈستىدە توختالغىنىدىمۇ، ئۇنىڭ يولۇچى سۈپىتىدە ئۆيىگە كىرگەن سۇلتان ئابدۇرىشىتخانغا پەنجىگاھ مۇقامىغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ، بۇ مۇقامغا ئۆزىنىڭ ئابدۇرىشىتخانغا بېغىشلاپ يازغان بىر غەزىلىنى سېلىپ ئوقۇغانلىقىنى يازىدۇ. مانا بۇ مىساللاردىن گەپىنىڭ بىر يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن نەغمىلەر سىستېمىسى

ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ئايرىم بىرنەغمە ئۇستىدە كېتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كورۇنىدۇ.

موجىزى "مۇقام" دەپ ئاتاۋاتقان بۇ يەككە نەغمىنى ھازىرقى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇقاملاردا باشلىنىش مۇزىكىسى دېيىلىۋاتقان چاچما ئۇدارلىق (داپ چېلىنمايدىغان) نەغمە دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولىدۇ. چۇنكى، بىرىنچىدىن، "مۇقام" سوزى ھازىرمۇ ئەل ئىچىدە چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن، قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ يالغۇز غىجەك بىلەن ئورۇنلىنىدىغان چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى ئادەتتە "مۇقام" دەپلا ئاتىلىدۇ. دولان مۇقاملىرىدىمۇ باشلىنىش مۇزىكىسى "مۇقام" دەپلا ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، موجىزى "مۇقام" سوزىنى ھامان "ناخشا"، "ئاھاڭ" سوزلىرى بىلەن قاتار قويىدۇ، مەسىلەن، مۇھەممەت كۇشتىنىگىر ئۇستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ "بىھەد ۋە بىئەدەد غەزەل، مۇقاملار، ئاھاڭلار ئىجات قىلغان" لىغىنى يازىدۇ.① مانا بۇنىڭدىن ئۇنىڭ "مۇقام" سوزىنى باشقا نەغمىلەردىن پەرقلىق بولغان بىرنەغمە مەنىسىدە ئىشلىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇچىنچىدىن، موجىزى "مۇقام" ئۇستىدە سوزلىگىنىدە ھامان ئۇنىڭغا قايسى شائىرنىڭ قايسى غەزىلى سېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇقامنىڭ سۇپىتىنى ئۇنىڭغا سېلىنغان غەزەلنىڭ سۇپىتى بىلەن ئولچەيدۇ. تېكىستنىڭ رولىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۇرىدىغان بۇ خىل ئەھۋال تولاراق چاچما ئۇدارلىق نەغمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ، چۇنكى بۇ خىل نەغمىلەر ئادەتتە ساتار، غىجەك ياكى تەمبۇر قاتارلىق بىر ئاساسىي

① مۇشۇ كىتابنىڭ 36 ـ بېتىگە قارالسۇن.

ساز بىلەن يالغۇزكىشى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدىغانلىقى، چاچما ئۇدار-لىق بولغانلىقى ھەم تاللانغان غەزەللەر سىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققىتى مۇزىكىدىن كۆرە كۆپرەك تېكىستكە مەركەز-لىشىدۇ.

موجىزى تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرىدىن 14 نەپىرىنى 15 ـ ، 16 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلار تەشكىل قىلىغان بولۇپ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان 16 مۇقامدىن 13 ى مۇشۇ شائىرلار-نىڭ نامى بىلەن باغلانغان. موجىزى يەنە ناۋايىنىڭ ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر بىلەن ئۆزى يازغان غەزەللەرنى ئوقۇپ بىھوش بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى يازغان.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن: بىرىنچىدىن، «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا "مۇقام" دەپ ئاتالغان بۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەر شۇ دەۋردە كۆپرەك شائىرلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان بولۇپ، تېخى خەلقنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى مۇزىكا بايلىقىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە تاللىنىپ يۇرۇشلەشتۇرۇلۇۋاتقان چوڭ نەغمىلەر تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن: ئىككىنچى، ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ نەغمىلەر ھە دىگەندىلا ھازىرقى نامى بىلەن ئاتالمىغان، ئۇلار ھازىرقى نامغا شۇ نامدىكى چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلارنىڭ باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن ئېرىش-كەن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، "مۇقام" ئاتالغۇسى 15 — 16 ـ ئەسىرلەردە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەلۇم دەۋر ئىچىدە پەقەت تار مەنىدىلا قوللىنىلىپ، چاچما ئۇدارلىق نەغمە ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەرنىڭ

يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرگە باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن كەڭ مەنىدە — يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمە مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولغان؛ ئۈچىنچى، «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى چوڭ نەغمىلەر، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇلار ئاساسەن خەلق ئىجادىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، لېكىن ئۇلارغا ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىمۇ سىڭگەن.

5

بۇ ئەسەرنىڭ تىلى ئاساسىي جەھەتتىن 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى — چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن، زور دەرىجىدە شۇ دەۋردىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان، بەزى قىسىملىرى، مەسىلەن ئامانىسساخان قىسمى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دېگۈدەك يېزىلغان؛ قوليازمىنىڭ ئىملاسىدا چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىدىن چەتلەپ جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، چاغاتاي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە "چاليب"، "باريب" "بولغانينى"، "چالماقيدين"، "قيلماغايسيزلار"، "الالماغان" شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزى جايلاردا "چيليب"، "بيريب"، "بولغينينى"، "چالميقيدين"، "قيلميغايسيزلار"، "الالميغان" شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ يېزىلغان؛ "ناموس"، "شاگرد"، "امر" شەكلىدە يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزىدە جانلىق تىلدىكى

تەلەپپۇزى بويىچە "نومۇس"، "شاگىرت"، "امرى" قىلىپ يېزىلغان. چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدىغان بۇ خىل ئەھۋاللار قولىيازما كېيىن كۆچۈرۈلگەندە يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ چاغاتاي تىلى دەۋرىنى بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئورۇن بېرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

6

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى خېلى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرمۇنچە ئېغىر نۇقسانلاردىنمۇ خالى ئەمەس. موجىزى پەقەت كۆپرەك شائىرلار ۋە زىيالىلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىلا (تار مەنىدىكى "مۇقام"لارنىلا) مۇزىكا ھېساپلاپ، خەلق مۇزىكىلىرىغا بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىجات قىلىنىپ، رەتلىنىپ، يۇرۇشلەشتۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان چوڭ نەغمىلەرگە (كەڭ مەنىدىكى "مۇقام"لارغا) پۈتۈنلەي ئېتىۋارسىز قارىغان، شۇڭا پەقەت شۇ چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ ئىجاتچىلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا بولۇپ، خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ، يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرنىڭ ئاساسىي ئىجاتچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى،

خەلق مۇزىكچىلىرىنى نەزەرگە ئالمىغان؛ بىرمۇنچە جايلاردا ئاساسسىز ھەتتا ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن رىۋايەتلەرنى ھەقىقى پاكىت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن، مەسىلەن، نەيىنىڭ كەشپ قىلىنىشىنى جەمشىتنىڭ خوتۇنى مەلىكە دىلسۇزغا، داپنىڭ كەشپ قىلىنىشىنى دىۋىلەرگە باغلاپ قويغان؛ مەۋلانە ساھىپ بەلخىنىڭ تەمبۇر چېلىش-نىكى يۈكسەك ماھارىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مەۋلانە ساھىپ بەلخى بابۇرشاھنىڭ كابۇل شەھىرىدىكى بىر باغدا ئۆتكۈزگەن شاھانە ئولتۇرۇشىدا تەمبۇر چالغاندا بىر بۇلبۇل ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرنىڭ قۇلىغىغا قونغانلىقىنى ۋە ئۆزىنى بىرنەچچە قېتىم تەمبۇرغا ئۇرۇپ ئۆلگەنلىكىنى، بۇ ھالنى كۆرۈپ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھۇش-سىزلىنىپ كەتكەنلىكىنى يازغان؛ كۆپچىلىك ئىسلام تارىخچىلىرىغا ئوخشاش، موجىزىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى نوھ ۋە ئۇنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى يەھۇدى-خرىستى-يان دىنى رىۋايەتلىرىگە تاقاپ، مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشىنىمۇ شۇلار بىلەن باغلىغان؛ بەزى يەر ئىسمى ۋە يىلنامىلەرنى خاتا قىلىپ قويغان، ۋاھاكازا.

بىز «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇپ ئۇنى ئوبدان تەھلىل قىلىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبىدىن بىزنىڭ بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى مۇلاھىزىمىز، قوليازمىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، تەرجە-مىسى ۋە ئىزاھاتلىرىدا كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئى. كىتابخانلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەممى قارشى ئالىمىز.

ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تومۇر.

I

تېكست

بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم

ئەي، ھىكمەتىدىن گۈلغە بېرىپسەن بوُي-رەڭ،
بۇلبۇلنى قىلىپ چەمەندە خۇش ئاھەڭ.
سۇنئۇكلە قىلۇر نالە رەبابۇ-تەنبۇر،
دۇتار، سەتار، ئۇد ئىلە قانۇن يەنا چەڭ.

ئىلاھى①، شەۋقىڭ چەمەنىدا چەچەكلارنى كۈلدۈرگۈچى سەن، گۈل-غۇنچەلار ئىشقىدا بۇلبۇل، تۇتىلارنى سايراتقۇچى، يىغلاتقۇچى سەن. لەيلى زۇلفىن مەجنۇن كوڭلىغە كەمەند قىلغاندىك، فەرھاد قانىدىن شىرىن لەبىنى رەڭ قىلغاندىك، ئۇزراغىدار ئوتى ھەرارەتىدىن ۋاموُق جىسمىن ئەشك گىردابىدا غەرق قىلغاندىك، زوھرا ئىشقىدا تاھىرنى ساندۇقغە بەند قىلىپ تارىمغە ئاقتقاندىك،

① بۇ يەردىكى ۋە كېيىنكى بەتلەردىكى قېنىق ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان سوزلەر ئەسلى كىتاپتا قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. — مۇھەررىردىن.

يۇسۇپ ھوسنىدىن، زۇلەيخا ئىشقىدىن فەسانە تۈزگەندەك، مېنى ئۇل نىگار ئىشقىدا گىرىپتار ـ سەرگەردان قىلغايسەن، ئۇل قۇياش دەۋرىدە بۇ زەررەنى ئاشىقى بىقەرار قىلغايسەن. تاكىم ئانىڭ ئىشقىدە تەنبۇرۇمنى ئالغايمەن، ئانىڭ سوزىن ساغىنغاندا مۇنى چالغايمەن، گاھى نەۋايى ئەبياتىدىن ھەمد ئىلغاپ، بەئزى لۇتفى ئەشئارىدىن نەئت يادلاپ تەنبۇرۇم سىملەرىگە زەخمەك ئۇرغايمەن، ئۇل مىھرى نىگارىم شەۋقىدە باغرىم قارا قانىن سىيا قىلىپ ئەزگايمەن، ئانىڭ ئىشقىدا چول بەيابانىنى كەزگايمەن. ئەبياتلار سېنىڭ ھەمدىڭدا، ئەشئارلار ھەبىبىڭ نەئتىدا يازغايمەن.

مۇناجات

مەقسۇد سەنسەن ئەي خۇدا،
مەئبۇد سەنسەن ئەي خۇدا.
مەسجۇد سەنسەن ئەي خۇدا،
سەنسەن مەڭا فەريادرەس.
ئاسى قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر،
جافى قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر،
غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر،
سەنسەن مەڭا فەريادرەس.
ئەي رازەتى ھەييە قەدىم،
كەچۈرگۈچىسەن ئەي رەھىم،
ھاجەت راۋا قىل ئەي كەرىم،

سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.
ئىشقىڭنى دىلغە قىل ئەتا،
چالغۇم سەتار بىرلە دۇتا،
ئەفۇ ئەيلە مەندە بار خەتا،
سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.
مۇئجىز ئاشىقى بىقەرار،
يالباردى سەنگە بىرۇبار.
رەھمىڭغە ئەتدىم ئىنتىزار،
سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.

ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ۋەسساﻻۋاتۇ ۋەسساﻻمۇ ئەلا-ھىسسەيىدىل مۇرسەلىنى ۋەئالاھۇ ۋەسەھبە ئەجمەئىن.

ئەمما بەئدۇ، ئەدالەت كەشۋەرىنىڭ شەھىنشاھى ۋە سەخاۋەت شەبىستانىنىڭ تولۇن ماھى، ئاسالەت چەمەنىنىڭ سەرۋى رەئناسى، سىيادەت بەھرىنىڭ گەۋھەرى يەكتاسى، غەرىپ-يېتىملەر ئاتاسى، فۇقىرا مىسكىنلەر رەھنەماسى، جەمشىد سەۋلەت، سۇلەيمان دەۋلەت، يولبارس خەشىم، ئىسكەندەر ھەشىم، خاقان سورەت، دەرۋىش سىرەت، چىراغى ۋەتەن، شاھى خوتەن ئەلى شىر ھەكىم بېگىم ھەزرەتلارى قۇياشىدىن بۇ كەمىنە كەمتەرىن، غەرىپ بىچارە، فىراق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن قەسىر يەئنى **مولىلا ئەسەمەتۇللا بىننى موللانىئمەتۇللا مۇئجىزگە** بىرلەمئە شۇئلە تۇشۇپ، بۇ زەررەنى فەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئانداغ يارلىق قىلدىلاركىم، "مۇسىقى تەرەننۇمىكى، مۇۋجىپ سۇرۇر ۋە بائىسى ئەيش ھوزۇردۇركىم، پادىشادىن گۇداغىچە،

ئەۋلىيادىن ئەرساغىچە ھەممە ئىنسان بۇ فەندىن شادمان بولۇرلار، ئەمما كوپ مۇغەننىلارغە ھونۇز نامەئلۇمدۇركىم، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇفى بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملاردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملاردۇر، ئۇستادلارى كىملاردۇر (؟) سەنكىم كەسىبىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەبيات مەملىكەتىنىڭ بۇلبۇلۇۋار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۇتى شىرىن لىسانىدۇرسەن ھەم خۇش پۇتكۇچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن، نە بولغايكى، ئۇشبۇ غەرىپ فەننىڭ ساھىبى كەشۇفلارى تارىخىدىن بىر رىسالە پۇتۇپ، سايىر مۇغەننىلەرغە يادكار قويساڭ" دىيىپ ئەمرى قىلدىلار. بۇ غەرىپ مورغە گويا تاغ يۈكلاندى، بۇ زەئىپ خورغە گويا ئاسمان يىقىلدى. نەبۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتىغالىغە قۇۋۋەت، نە ئۇزرە ئىستىئفاغە قۇدرەت! دەريايى ھەيرەتتە مۇستەغەرق ۋە مۇستەھلىك بولۇپ، بۇ ئايەتنى كەرىمكىم، "قۇل ئەتىھۇللاھە ۋە ئەتىھۇۋەررەسۇل ۋە ئۇلۇۋەلە ئەلئەمرىمىنكۇم". مەزمۇنى: خاتىرىمغە تۇشتى، بۇ ئەمرى ۋاجىبات تەركىن قىلۇرغە چارە تەفالمىدىم. تەۋەككۇلنى تەگرىمغە قىلىپ، بۇ ئەمرى ئالىنى بەجا كەلتۇرۇش ئۇچۇن مۇناسىپ تارىخ-تەزكىرەلارنى جەمئى قىلىپ، تارىخى رەشىدى، تەۋارىخى تەبىرى، تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا، تەۋارىخى ھوكەما، تەۋارىخى ئەجەم، تەۋارىخى ئەرەبلاردىن ئىنتىخاپ قىلدىم ھەم خاس ئالىم مۇسىقى ئۇستازلارىدىن فىساغۇرس، فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۇشتىنگىر، ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايى مۇرشىدىمىنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۇتكان كۇتۇب-رىسايىللاردىن بەھرەمەند بولدۇم. ئاخىر قۇدرەتىمگە لايىق، ئىستىئدادىمغا مۇۋافىق بۇ رىسالەنى پۇتتۇم، ئالەم ئەھلىغە سەۋغا توتتۇم. بۇ رىسالەغە تەۋارىخى مۇسىقىيۇن ئات قويدۇم.

ئۇلۇەلەببسار بەلكى سغارۋەكبار موغەننىلەرغە، خاس ئاملارغە بەلكى شاھ ۋەگۇدالار زەمىرلارىغە نامەئلۇم قالمغايىكى، تارىخى رەۋزەتۇسسەفا ۋە رەشدىدىدا ئانداغ كەلتۇرۇپدۇركىم، يافەس بىننى نوھ ئەلەيھسسەلامنىڭ تۇرك ناملىق بىر ئوغلى بار ئىردى، بۇنىڭغە خۇدايتەئالا بىر ئوغۇل كەرامەت قىلدى، ئىسمىنى خەرىز قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۇلكە تۇتۇپ پوستىدا ئىگىن كەيماكىنى، تەئامىنى تۇز بىلەن ھەل قىلماقىنى، تەنبۇر، بەربەت، ئۇددىلارنى ياساپ چالماقىنى كەشىف قىلىپ ئالەم خەلقىغە ئۆرگەتتىلار. ئول زەماندا ئاتا-ئاناسى، بالالارى ئۆلگەندە مۇسىبەت ماتەمىدە تەنبۇر چېلىپ يىغلاپ ئولۇكىنى كويدۇرۇش رەسمى بار ئىردى. خەرىز يافەس ئەلەيھسسەلامنىڭ نەبىرەسى ئىدى، ياركەند، خوتەن دىيار-لارىنى ئابادىغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۇزگان، ياركەند، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلارىدىندۇرمىز. ئول زەماندىن بۇ زەمانغەچە بەش مىڭ سەككىز يۇز ئەللىگ يىل ئۆتكەندۇر. تەنبۇرغە قوي، ئەچكۈنىڭ ئۇچەي، فەيلەرىنى ئىشىپ زەي قىلىپ تار سالۇر ئىردى.

مۇسقى ئىلمىنىڭ ئىككىنچى پىرى فىساغۇرىسدۇركىم، بۇ كىشى شەھرى سۇرىدىن ئىردى، سەياھەتچىلىكگە كوپ مايىل ئىردى. خەلقىنى ئىلىم-ئەمەلغە، ياخشى فەزىلەتغە ئىنداغۇچى، يەمان ئىشلاردىن ياندۇرغۇچى ئىردى. ھەرگىز سەۋابدىن ئومىد تۇتماس ۋە گۇنەھدىن قورقماس ئىردى، ئەمما سەۋاپ-ئىقاپقە قايىل ئىردى، شەھەر-شەھەر يۇرۇپ ئىلىم ئۆرگانۇر ئىردى. ئانىڭ شاد بولغىنىنى كىشى بىلماس ئىردى، بىدماغ بولغانىنى ھەم كىشى بىلماس ئىردى. ئول كىشىگە مال-مەنال دوست-دۇشمەن ئاراسىدادۇر، دىدى! ئول ئىردى، ھەر ۋەقتى ھەرجايىدا بۇ بار يەردە خەلايىقغە مۇھىمى

پىش كەلسە، خەلايىق كېلىپ مۇنىڭدىن مەسلىھەت-مەشۇرەت سورار ئىردى. ئەنتاكىيە شەھرىكى: ھازىر فەرەڭستاندۇر. بىرسىپ ئۆزى كەشىپ قىلغان سەتارىنى چېلىپ شىېر ئوقۇدى. شىېرنىڭ مەزمۇنى بۇ ئىردىكىم، سەن ئۆزۈڭنى تۈزلىماي تۈرۈپ كىشىگە نەسىھەت قىلما، ئەيىبىڭنى سەڭا كورسەتكان كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت، چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگۈچە چىرايلىق سوز قىلىپ يۈرۈشنى ئۆرگانىڭىل، ياخشى سوزنى ئەيتۇرغە قۇدرەتىڭ بولماسا، ياخشى سوزنى ئەيتقۇچىدىن ئۆرگانىڭىل، ئىلىم ئۆرگانىشدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكدىن نومۇس قىل. ھەيۋان تىلسىزلىقدىن جەفا-مۇشەققەتغە ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا-مۇسىبەتكە ئۇچرار دىگان مەزمۇن ئىردى. چۇن ئەنتاكىيە شەھرىدە ئاڭاغەچە شىېر-ئەبىيات يوق ئىردى ھەم مۇسىقىدىن نىشان يوق ئىردى. يىگىرمە بەش ياشلىق بىر يىگىت-غەرىپ سوزلەپ، ئەجايىپ چالمىقىدىن خەلايىق ھوزۇرلىنىپ ئارقاسىغە كىرىپ ئالدى. خەلايىقغە ئول نەسىھەت، ھىكمەت سوزلەردىن تىزىپ شىېر ئوقۇپ سەتارىنى چالۇر ئىردى. بۇ ۋاقئە پادىشاغە ئاڭلاندى. پادىشا ئەركانى دەۋلەت بىلان ئوز-لارى چىقىپ بۇ ھالنى كورۇپ ھەيرەت ئىلكىنى تەئەججۇپ دەندا-ندا تىشلاپ ئورداغە تەكلىف قىلىپ ئالىپ كەتتى. ئانىڭسىز شاھ تەئام تارتىماس، ئۇيۇماس بولدى. فەرزەندىم دىيىپ ئاتادى. مۇسىقى ئىلمىنى نەشىر قىلىشقا جاي راستلاپ، ئەنتاكىيە خەلقىنى بۇ ئىلمىنى ئۆرگۇنۇشقە بۇيرۇغ قىلدى. ئون يىل ئىچىدا قىرىق مىڭ شاگىرت مۇسىقى فەنىدا مۇكەممەل بولدى. فىساغۇرس پادى-شادىن رۇخسەت تىلاپ ھىندۇستانغە كېلىپ ئىلمى نۇجۇم ئۆرگان-دى، ھىندۇستان خەلقى فىساغۇرستىن مۇسىقى ئۆرگاندى. جەمشىد،

كەيقباد پادىشاھلاردىن كېيىن ئالەمگە ئىلمى مۇسىقىنىڭ ئۇرۇغىنى تېرىغان دانا ھەكىم فىساغۇرس ھەكىمدۇر. ھىندۇستاندىن يېنىپ مىسىرغە بېرىپ كاھىنلاردىن ئىلمى كەھانەت بىلان ئۈچ قىسىم خەت ئۆرگاندى. ئاخىر دۇنيائى فانىدىن سەرايى باقىنىڭ ئىقامەت رەختىنى باغلاردا بەش يۈز شاگىردى بار ئىردى. پىشقەدەم تالىبلاردىن بىرى سورادىكىم، بىز قانداق ئىش قىلىمىز دېپ. ئول ئايدىكىم خەلايىققە نەفئى يوق سۆز ۋە ئىشنى قىلمىغايسىزلار، دېپ كۆز يۇمدى. ۋەفاتى ھەزرەتى ئىسكەندەرنىڭ ۋەفاتىدىن بىر يىل كېيىندۇر. توقسان ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردى، ئىش قىلالماغان ئىشنى قىلىشنى، مۇھتاجلارغە سەخاۋەت قىلىشنى ياخشى كۆرەر ئىردىلار.

ئۈچىنچىسى پىرى ئالتاينىڭ بەلاساغۇن دېگان نەۋاھىسىدە ئۆتكان مەۋلانا ‹مەۋلانە› شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز ھەزرەتى ئىمام مۇھەممەد غەززالى، ھەزرەتى ئىمام فەخرى رازىلاردىن كەمالات، ئۇلۇمى دىنىدە فايىق، فۇنۇن ئۇلۇملارىدە ئىبنى سىنادىن ئۈستۈن ئىردىلاركىم، بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان نە ئۇلۇمى شەرىئەت، نە ئۇلۇمى تەرىقەت، نە تەفسىر، نە ھەدىس، نە تىببى، نە فەلسەفە، نە ئەقايىد، نە ئەشئار-ئەبيات، ھەتتا شەترەنج، نەردغەچە بىلمەيدۇرغىنى يوق ئىدى. ئول جۇملەدىن بىرى ئىلمى مۇسىقى ئىردىكى، بۇ فەندە كۆپ مەھارەتى بار ئىردى. قانۇننى ئۆز قوللارى بىلەن ياساپ سىم تارتىپ تۈزۈپ چالغان ۋە مۇغەننى شاگىردلارىغە ئۆرگەتكان ئىردى. راك، ئۇشاق ۋە ئۇشاقنىڭ مەرغۇلەلارىنى ئىجاد ۋە كەشف قىلىپ ئالەمگە يايغان، شاگىردلارىگە تەئلىم قىلغان ئىردى. ئۇزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلارغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى مەرغولەلارىغىچە كەشف

قىلغان ئىردىلار. رىسالەئى مۇغەننىيۇن دىگان كىتابىدا ئەيتىب ئىردىكى، سەمائ نەغماتىنىڭ تىلسىز مۇڭلارى ئىنسانىنىڭ روھىغە مەئنەۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا ئەشئار-ئەبيات قوشۇلسا، ئول مۇڭنىڭ سىرى نىمە ئىكانلىكى ئاڭلانۇر، دەپدۇرلار ۋە يەنە ئەيتىپدۇركى، يۈز يىل ئىبادەت قىلىب ئالالمىغان فەيزنى مىڭنىڭ قانۇنۇمىنىڭ سىملارىدىن ئالغايسىزلار. بۇ ئەزىز ھەر قىسىم ئىلىملار خۇسۇسىدا بىر يۈز ئون تورت فارچە كىتاپ تەسنىف قىلىپدۇرلار. بۇ كىتاپلارنىڭ بىرى رىسالەئى مۇغەننىيۇندۇر، ھالا ئەرەبچەدۇر. فەقىر مەزكۇر رىسالەنى تەمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتىمە-نىڭ بارىچە، ۋەقتىنىڭ بارىچە رىسالەئى مۇغەننىيۇن ئاتلىغ كىتاپنى تۈركچە تىلغە تەرجىمە قىلماقنى نىيەت قىلىپدۇرمەن، ئىنشائى ئاللا.

بۇفەن تورتىنجى دەرەجە پىرى مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلارىدۇر-كىم، خوراساننىڭ شابۇك دىگان نەۋاھىسىدىن ئىردى. بۇ فەندە ئەسرىنىڭ بىبەدەلى ئىردى. ئەلاھەدە بۇ فەن توغرىسىدىن ئەسلۇل-ۋەسل ئاتلىغ بىر كىتاپ تەسنىف قىلدىلار، كېيىن بۇ ئەزىز مۇرتاز ئاتلىغ يەنا بىر كىتاپ تەسنىف قىلدىلار. چول ئىراق مۇقامىكىم، فىئەلھال مۇغەننىلار ئىچرە مەشھۇردۇر. ھەج سەفەرىگە بارغاندا ئىراق چولىدىن ئوتۇپ كېتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ چول ئىراق ئات قويدىلار. دۇتارنى ھەم كەشف قىلدىلار، ھەم شېىر پۈتۈش ھەم مۇسىقى تەئلىم قىلىشدا ئوز زەمانەسىنىڭ بىبەدەلى ئىردىلار. مۇندىن باشقا ئىلىملاردىمۇ نەھايەتى ياخشى دەقىق كىتاپلار تەسنىف قىلدىلار. ئاخىرقى ئومرىلارىدە ئەفيۇننى كوپ ئىستئمال قىلغان سەبەبدىن ئەقلدىن ئارى بولۇپ ۋەفات بولدىلار.

بەشىنجى پىرى خوجە شەھابىددىندۇركىم، بۇ فەندە فەرىدۇل-

ئەسىر ۋە ھەيدادۋالدەھر ئىردىلار. ئانداغكى، ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراق شاگىردلارنى بۇ فەندە مۇكەممەل ۋە ماھىر قىلدىلار. رىسالەلار ھەم پۈتۈدىلار.

ئالتىنچى پىرى ئابدۇللا مەرۋارىد ھەزرەتلارى سەمەرقەندىن ئىردىلار. بۇ ئەزىز ھەم بۇ فەننىڭ ئۇستادلارىدىن بولۇپ ئىردىلار، كوپ ياخشى رىسالە بۇفەن ھەققىدە پۈتۈدىلار. يۈزدىن تولاراق شاگىرد چىقاردىلار. ئۆز زەمانەلارىدە مەئرۇف مەشھۇر مۇسىقىيۇنلار-دىن بولۇپ ئىردىلار. تارىخنىڭ سەككىز يۈز سەكسەن بىردا ھىسار ۋىلايەتىدا مەدفۇن بولدىلار.

يەتتىنچى پىرى ھەزرەتى مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى ئىردىلار. بۇ ئەزىزنىڭ خىسلەت-فەزىلەتلارى نەۋئى-نەۋئى كىتاپلاردە مەشھۇردۇر. فازىلى ئانىگدىن ئوتمەسكى، ئەمىرنىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدېك ئالىمغە بەتەمام ئىلىم ۋە ئەمەلدە ئۇستاددۇرلار. نەۋايىدېك زات بۇ كىشىنى ئۇستادىم، مۇرشىدىم دىمەكى بۇ ئەزىزنىڭ تەۋسىف-تەئرىفلارى ئۇچۇن كۇفايەدۇركىم، نەۋايى ھەزرەتلەرى ئۆز خەمسەلارىدە بەش جايدا بۇ ئەزىزنى نىمە دېپ تەئرىف قىلىپدۇركىم، كورگايسىزلار، بەس. بۇ ئەزىز ھەممە ئىلمدە ھەزرەتى فارابىدېك ئۇستادگۇل ئىردىلار. شائىر، ئالىم بولغاندىن بەلكى مەجزۇبلىقلارى قۇۋۋەتلىكراق ئىردى، بەس. تەنبۇر، سەتار، قانۇن قاتارلىق بارچە نەغمەنى ئۆزلارى قوللارىدە تەرەننۇم قىلىپ ئىردىلار. ئەجەم دىگان بىر مۇقامنى، ئانىڭ ئىككىلە مەرغۇلەلارىنى ئىختىرائ قىلىپ ئىردىلار. كوپ شاگىرد بۇ فەندە مۇكەممەل قىلىپ ئىردىلار. رىسالەئى دەۋۋارناملىق بىر كىتاپ بۇ فەن خوسۇسىدا تەسنىف قىلدىلار. ھەزرەتى ئەلى شىر ئەمىر

ھەزرەتلارى بۇ فەننى ھەم ھەزرەتى جامىدىن تەئلىم ئالدىلار.
ھەزرەتى جامى يەتمىش توققۇز ياشلاردا تارىخنىڭ سەككىز يۈز توقسان سەككىزىدە خۇراساننىڭ ھىرات شەھرىدە ۋەفات بولدىلار.

سەككىزىنجى پىرى ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ئومۇم فەزىل-شەرافەتلارى ئۇزلارى پۈتكان شېئىر-كىتاپلارىدىن مەئلۇمدۇر. كۇللىيات، چەھاردىۋانلارى، خەمسەلارى، بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى-كېيىن، كوپ-ئاز بولۇپ پۈتكان ئوتتۇز ئالتە فارچە كىتاپلارىدىن فەقىر بەھرىمەند بولۇپ، ئۇزلارىدىكى خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببەتلارىنى مەئلۇم قىلدىم. بۇ يوسۇنلۇغ شەرىف ئىلىملارىنىڭ ئۇستىگە فىر-ئوستادلارى ھەزرەتى جامىدىن مۇسىقى فەننى خوپ ئورگاندىلار. ھەركىچە-ھەركىچە سەتار، تەنبۇرلارىنى چېلىپ، ئۇزلارى ئەيتقان غەزەللار بىلان ھەمد ئەيتىپ بىھۇش بولۇر ئىردىلار. نەۋا دىگان بىر مۇقامنى ئىختىرائ قىلىپ ئالەمگە شايىئ بولدىلار. بۇ ئەزىز تارىخنىڭ سەككىز يۈز قىرىق ئۈچىنچى يىلى جەمادىسسانىدا دۇنياغە كېلىپ، ئاتمىش ئۈچ يىل ئۇمرى كورۇپ، ئاتمىش ئۈچ فارچە كىتاپ پۈتۈپ، تارىخنىڭ توققۇز يۈز ئالتىنجى يىلى ھىرات شەھرىدە سەكتە كەسەلى بىلان ۋەفات بولۇپ كەتتىلار.

توققۇزىنجى پىرى ئۇستاد مۇھەممەد خۇارەزمىدۇركىم، ئۇز ئەسرىدە مۇسىقى فەنىدە كوپ ئىھتىمام-مەھارەت مالا-كەلام كىرگۈزدىلار. ئىككى يۈزدىن كوبراق شاگىردلارىنى ئۇستاد كامىل قىلدىلار. بۇ فەننىڭ دەقىق سىرلارى ھەققىدە رىسالە تەسنىف قىلدىلار. تارىخنىڭ سەككىز يۈز ئەللىگ ئىككىدە ۋەفات بولدىلار.

ئونۇنجى پىرى مەۋلانە نەئمان سەمەرقەندىدۇركىم، بۇ ئەزىز

ھەفاز قارى ئىردى. بەش يۈز كىشى مۇرەتتىپ قۇرئان ياد ئالغان ئىردى. ھەم خۇش ئەيتقۇچى ۋە ھەم دىلكەش چالغۇچى ئىردى. ئالىملار سوھبەتىدە، مەشايىخلار مەجلىسىدە تەرەننۇم قىلۇر ئىردى. بىركۈنى سەمەرقەند ئالىملارى مەجلىسىدە مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ غەزەللەرىغە سەتارىنى ناخۇنلىدى. ئالىملار بىكبار باشى توبەن يىقىلىپ تۇشۇپ، ئىستىغراق ئەھۋاللار يۈزلاندى، ئوندىن ئارتۇق كىشى بىھۇش بولدى. مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلەرى بىھۇش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى. بۇ خەبەر مەشھۇر بولدى. پادىشاھ ئاگلاپ بۇ ئەزىزنى زىندانىغە ھوكۇم قىلدى، بەش يىل زىنداندا قالىپ تارىخنىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش بەشى ۋەفات بولدىلار. بۇ ئەزىزنىڭ تەربىيەتىدا ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق مۇغەننى مۇسىقى فەنندە بەركەمال بولغان ئىردى. بىرنەچە يۈز كىشى ئىلمى شەرىيەتتە ئالىم بولغان ئىردى، بىرنەچە مىڭ سوفىلارى بار ئىردى، تەرىقەتى چەشتىيە مەشايىخلارىدىن ئىردى. مۇسىقىنىڭ تەرىقەت ئەھلىغە بەخشىش قىلدۇرغان نەتىجەلارى بارەسىدا مىراجۇسسالىكىن ناملىق بىركىتاپ تەسنىف قىلىپ ئىردىلار.

ئۇن بىرىنجى پىرى مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھەزرەتلارىدۇركىم، بۇ ئەزىز مۇدەررىس ئىردىلەر، بەش-ئالتە يۈز تالىبلارى ئىلمى شەرىيەتتە ساھىبى كەمال ئىردى. تەنبۇرنى سىپھرى ئافرىن بىر تەرزىدە سوزلىتۇر ئىردى. بابىرشاھ بىرنەفەس ئايرىلماس ئىردى. مۇدەررىسلىك مەسكەنىدىن مەئزۇل بولۇپ، زاھىرىددىن بابىرنىڭ ھوزۇرىدا قالدى. بىركۈنى كابىل شەھرىدە بىر باغدا شاھانە مەجلىس ئاراستە قىلدىلار، ئاكابىر-ئەشراف، ئەمىرا-ۋەزىرا، ئۇلىما-ئەۋلىيا ھەممەسى ھازىر بولدىلار. ئالۋان-ئالۋان تەئاملارنى تارتىپ دەستۇرخۇاننى

يېڭىپ بولغاندا بابرشاھ مۇسىقىغا ئىشارەت قىلىپ ئىدىلار، بۇ ئەزىز تەنبۇرنى قوللارىغا ئالىپ، چول ئىراق مۇقامىغا نەۋازىشىغا كەلتۈردى. ئىككىنچى ئەۋجىدىن ئۆتۈپ ئۈچۈنچى ئەۋجىغا يەتكاندە بىر بۇلبۇل كېلىپ، تەنبۇرنىڭ قۇلاقىغا لەھزە قونۇپ سايراشقا باشلادى. مەجلىس ئەھلى چۇقان ئەلالا قوفاردى ۋە يىغلاپ نەچچەند كىشى بىھۇش يومۇلىنۇر ئىدى. بۇلبۇل سايراپ ياراقىدىن ئۈچۈپ كېلىپ ئۆزىنى تەنبۇرغە ئۇرار ئىدى. يەتتە-سەككىز مەررە ئۆزىنى تەنبۇرغە ئاتقاندىن كېيىن بۇلبۇل يەرگە تۈشۈپ ئۆلۈپ كەتتى. فەيز كەسرەتىدىن مەۋلانە تەببۇرنى تاشلاپ يىغلاپ بىھۇش بولدى. سائەتىدىن كېيىن بىھۇشلارغا گۈلابلار سىپپادى، شەرابى سۇرۇرلار ئىچۈرۈلدى، بىھۇشلار ھۇشىغا كەلدى، ئەمما مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھۇشىغا كەلمىدى، ھەكىملار ھەرقانچە چارە-تەدبىر قىلىشتى، فايدا بولمىدى. تارىخنىڭ سەككىز يۈز قىرىق تورتى ئىدى، مەۋلانە ئالەمدىن كەتتى. بابرشاھ تەسنىف قىلغان ئەسرارى مۇسىقى ئاتلىغ رىسالەدە بۇ قىسسە ئەلاھەدە مۇفەسسەل باردۇر.

ئون ئىككىنچى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى ھەزرەتلارىدۇركىم، بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان مۇقام ئاھەڭلارى، بۇ ئەزىز چالمايدۇرغان ئەسبابى نەغمات يوق دىسە بولغاي ئىدى. ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شاگىردلارى بۇ فەندە ماھىر بولدى. ئۆزلارى نەشائەتى مۇسىقى ئاتلىغ بىر رىسالە تەسنىف قىلدىلار، نەچچەند قىسىم نەقش-غەزەللەر ئىختىرائ قىلدى. تارىخنىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش توققۇزدا ئەلىلىك ئالتە ياشلارىدا فالەچ كەسەلى بىلان ۋەپات بولدى.

ئون ئۈچۈنچى پىرى قىدىرخان ياركەندىدۇركىم، بۇ ئەزىزدىك

بۇ فەندە مەھارەت كورسەتكان ئۇستاد ئازدۇر. بۇ ئەزىز كوپراق ئەمىرنىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايى ھەزرەتلارىنىڭ غەزەلىياتلارىدىن ئوقۇر ئىردى، ئالەم ئوتۇپ مۇنىگدەك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمايدۇر ئىردى. ئىراقدىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خۇارەزمى، سەمەرقەند، ئەندىجان، ئىسلامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق ياراق شەھەرلەردىن مۇسىقى ئورگانگالى كەلگان شاگىردلارى بار ئىردى. رەبابنى، ھەشتتارنى بۇ ئەزىز كەشف قىلدى ھەم شائىر ئىدى. دىۋانى قىدىرنى بۇ كىشى تەسنىف قىلدى. يەنا نازۇك نۇكتەلار مۇسىقى فەنى بارەسىدە رىسالەلارىگە دەرج قىلدى. چەندە-كۆلا كىيىپ يۇرۇر ئىردى. سولتان ئابدۇررەشىدخانكىم، مەئرۇف مەشهۇردۇر، قىدىرخانىسىز تەئام-شەراب تارتماس، ئۇيقۇغە بارماس ئەردى. قىدىرخان ۋىسال ئاتلىغ بىرمۇقامنى ئىختىرائ قىلىپ شاگىردلارىغە ئورگاتتى، ئابدۇررەشىدخان پادشادىن ئىككى يىلدىن كېيىن ئالەمدىن كەتتىلار.

ئۇن تورتىنجى پىرى ھەزرەتى پەھلىۋان مۇھەممەد كوشتىنگىردۇر. بۇ كىشىغە خۇدايەتائالا شۇنداغ بىر قابىلىيەت ئوز فەزلى كەرىمىدىن ئەتا قىلىپ ئىردىكى، ھەم ئۇلۇغ ئولىمائى ھەم قۇتۇبۇلئەۋلىيا ھەم پەھلىۋان زەبەردەستكىم، مىڭ يىللار ئوتۇپ مۇنىگدىك پەھلىۋان كەلمەگان، ھەم شائىر ھەم مۇغەننى ھەم ئەغنىيائى، ئەلاھەزەلقىياس بۇنىگدىك خۇش خۇلق، خۇشگۇي كىشى يوق ئىردى. يوقىرىدا ئىسمى زىكىر بولغان ئۇلۇغ ئۇستادلار مۇقابەلەسىدا مۇسىقى فەنى بارەسىدا ئەسەرلار پۈتۈدى، ئىشلار ياسىدي، تۈرلۈك-تۈرلۈك نەقىشلار، قەۋللار، ئاھەڭلار ئىجاد قىلدى. ئوزلارى ياسىغان مۇقام ئەمەللارىنىڭ بىرى چەھارزەربدۇركىم، ھەممە ئۇستادلارىنىڭ

ئەمەللارىدىن خۇشراق ۋە دىلكەشراق بولۇپ فات شوھرەت تۇتتى.
مەشھۇر ئىجادى مۇقاملارىدىن بىرى چەھارزەرب، بىرى چەھارگاھ
مۇقامى ئىردى. چەھارگاھنى مەۋلانە تۇتتى ئەلەيھىررەھمەنىڭ
ئۇشبۇ غەزەللەرىغە باغلاپ ئىردى (مەقلەۋ):

ساقىيا ۋەي رەفتەھەست ئەھۋالى فەردا ناپەدىد
خىشى را ئەمرۇزى خۇش دارىمى فەرداكى دىد

مىربۇزرۇك تەرمىزى ئاتىغە باغلابدۇركىم، بىغايەت خۇش ئايەند
مۇلايىم ئىشدۇر، دەلىل بۇكىم، خوراسان مۇلكىدە ۋە ئىراق،
سەمەرقەند ۋە ياركەند ئەھلىدە بۇنى بىلمەس مۇغەننى يوقتۇر ۋە
يەنە بىرى دۇگاھ مۇقامدۇركىم، مىر خىسرو دىھلىۋىنىڭ بۇ شېرىغە
باغلابدۇركىم (شېر)

ئىي زىستابى ئارىزەت شەمئى بەھەر كاشانەئى،
ۋەي ئەسرى ھەر خومى زۇلفەت دىلى ۋەيرانەئى.

بۇنى بابىر سۇلتانىنىڭ ئاتىغە باغلاپدۇركى، بىنەھايەت مۇئەسسىر
خۇش ئايەندە مۇقام بولۇپدۇر. ۋە يەنە پەنجگاھ مۇقامىنى ئىجاد
قىلىپ ھەزرەتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ بۇ شېرىغە باغلاپ ئىردىلەركىم،
ئىشتكان، ئاڭلاغان ئادەمغە ھوزۇر بولۇرلاركىم، ئەجەم، ماۋەرا
ئۇننەھرى شەھەرلارىدە مەشھۇر بولۇپدۇر. مەۋلانە كاتىبىنىڭ ئول
شېرلارىنىڭ مەتلەئى بۇكىم (مەقلەۋ):

گەھى كى رەڭگى تۇدەر قەتلى ئەھلى دەير بەرئامەد
بەيەك مۇشـاھىدە مەقـسۇد سەد شەھىد بەرئامەد

بۇ شېئىرنى باغلىماقدىن غەرەزلارى بۇ مەقتەئ ئىدىكى (مەقتەئ):

مىسالى كاتىبى ئەرشام غەمى كى سۇبھى ئۇمىد
بەھىن دەۋلەتى سۇلتان ئەبۇسەئىد بەرئامەد

بۇنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئاتىغە باغلاپ ئىردىكى، نەھايەتدىن تاشقەرى دىلـپەزىر ئىش بولۇپ ئالەم خەلـقى ئاراســدا شوھـرەت تۇتـتى. بۇ ئەزىز بۇلاردىن باشقا تەخى بىھەد ۋە بىسەدەد غەزەل، مۇقامـلار، ئاھەڭـلار ئىجاد قىلـدىـلار، مەشـھۇرلارى مۇشەۋۋەك، بەيادەك ۋە باشقا يۇقاردا زىكىر بولغان چەھاررەزب، دۇگا (دۇگاھ)، سى گـاھ، چەھارگاھ، پەنـجـگاھـلاردۇركـم، مەغرىپ ـ مەشـرىـق ئاراسىدا مەئرۇفدۇر. ھەمـمەنى بۇ قىسـقا رىسالەغە سىغـدۇرماقـنىڭ ئورنى يوقـتۇر. بۇ ئەزىز ئەۋۋەل بابىر شاھنىڭ ھوزۇرىـدا خىزمەت قىلدىـلار، كېيىن مىـرزا ئەبۇسەئىـدنىڭ بارگاھىـدا بۇيۇك ئورۇن تۇتـتىلار، كېيىن سۇلتان ساھىپ قىـران ھۇسەيىن بەھادىرخانـنىڭ دەرگاھىــدا مۇقەررەب بولـدىلار. بۇ ئەزىـزنىڭ بىر ئۇلۇغـلىقى شۇ يەردىن مەئلۇم بولۇركى، ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايى ھەزرەت ـ لارىدەك بىرئالى جەناپ زات بىلەن قىرىق يىل ھەمسوھبەت دوستلۇق قىلدىلاركىم، ئەگەر بۇ كىشىدە زەررە چاغـلىق ئەسفىل تەبىەتـلىك بولسا ئىردى، ئۇلار بۇ ئەزىزنى دوستلۇققە قەبۇل قىلماس ئىردى. بەلكى ئۇلار مەن قىرىق يىل پەھلىۋان مۇھەممەد كوشـتىنگىر بىلان

ھەمسوھبەت بولدۇم، بۇ ئەسنادا بىردەبىر ئىشىدا كۆڭلۈم مەلۇل-
پەرىشان بولغۇدەك ئىش سادىر بولمىدى، بەلكى كۈندىن-كۈنگە
دوستلۇق مۇھەببەتىمىز زىيادە بولۇر ئىردى، دىيىپ فىتىپدۇر.
مەئلۇمدۇركىم، بۇ ئەزىز نەۋايى ھەزرەتلارىغە ئەخلاق، ئەفئال،
ئەقۋاللار خۇش كېلۇر ئىكان. تەئرىف-تەۋسىف مۇندىن ئۇتماسكى،
ھەزرەتى نەۋايى ناياب ئۇمۇرلارىنى سەرف قىلىپ بۇ ئەزىزنىڭ
تەۋسىفلارىدىن ئۇز قەلەملارى بىلان تارىخ-ھىكايات پۇتۇدىلار.
ۋەقتىكى بۇ ئەزىز شېئرى مۇئەممما فەندا يىگانەئى دەۋران، نادىرى
زەمان ئىردى. بۇ فەندە ئەلاھەدە جىلد-جىلد كىتاپلار تەسنىف
قىلدى. ئانداغكى، زەمان شۇئراسىنىڭ يۈزىنىڭ بىرىدا بۇنداغ
شۇئۇر قابىلىيەت يوقتۇركىم، ئەكسەر نەزىم ئەھلى ھەر نەۋ شېئىر ئەيتسا
ئىردى، پەھلىۋانىنىڭ ھوزۇرلارىغە يەتكۈرۈر ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلاھ
ۋە ئىزاھىن قەبۇل قىلۇر ئىردى. بۇفەندە تەبئىلارى بىغايەت
مۇلايىم ئىردى، ئانداغكى بۇ مەتلەئ پەھلىۋانىڭدۇر (مەتلەئ):

گوفتەم ئەش دەر ئالەمى ئىشقى توكارەم باغەم ئەست،

ۋە كوشكىر تەخەللۇس قىلۇر. ھىراتنىڭ بىر گوزەر گاھىداكىم، تورت
يولنىڭ بەندەرى ئىردى، ئاندا بىر ئىمارەت ئالى ياسادىلار، بەش
ملڭ كىشىلىك ئوي ۋە باغلار مۇھەييا قىلىپ، بۇ لەنگەرنىڭ ئاتىنى
نىئمەتى ئاباد قويدىلار. فەقىرلار، دەرۋىشلار، مۇسافىرلار، يولۇچىلار
كېلىپ بىر ئاي-ئىككى ئاي بەلكى بىر يىل-ئىككى يىل شۇ جايدا
ئىستىقامەت قىلىپ، ئۈچ ۋەقت، ئۈچ قىسىم ئالى تەئام تارتار ۋە
ئۇلاغلارىغە ئارفە-قىچان تەييار ئىردى، كاتتە-كىچىك ھىرات خەلقى

نىمەتى ئابادىن تەئام يەر ئىردى، فەقىرلاردىن باشقا بايلار ھەم
شەھزادەلار، ۋەزىرلار بەلكى سۇلتان ھۇسەيىن بەھادىرخانىمۇ
ھەر قەچان تەييار بولغان ئاشىدىن ئۈچ ۋەقت يەتكۈزۈلۈر ئىردى.
ھەر جايدىن مەشايىخلار، ئۇلىمالار كېلىپ ھەزرەتى پەھلىۋانىدىن
ئىستىفادە تېپىپ بەش ئون يىل قالۇرلار ئىردى. ھاتەم تەي
بۇنىڭدەك سەخى بولماس. ھەزرەتى مەۋلانە جامى بىلان يېقىنلىقى
بار ئىردى، تەسەۋۋۇفدا مەخسۇس ئىلتىفاتلار كورگان ئىردى، سۇبھان
ئاللا يۈز مىڭ ھەمد، مىڭ-مىڭ سەنا ئول خالىقى بىچۇنغە بولسۇنكىم،
بىر قەترە خۇندىن ئافرىدە بولغان بىر بەندەسىگە مۇنچە كەمال ۋە
قابىلىيەت ئەتا قىلالۇر، بەس. بۇ ئەزىزنى پادشادىن گۇداغەچە،
ئەۋلىيادىن تەرساغەچە دوست تۇتمايدۇرغان كىشى يوق ئىردى.
ھەركىم بىلان مۇئامىلە قىلسە، ئول گۇمان قىلۇر ئىردىكى،
پەھلىۋاننىڭ مەندىن يېقىنراق دوستى يوقتۇر، بەس. مىڭ-مىڭ
كىشى بۇ ئەزىزدا قۇرئان ياد ئالدى، ئىلمى شەرىيەت ئۇرگۇنۇپ ئالىم
بولدى. ئىلمى ھەربدەكىم، سۇلتان ھۇسەيىن بەھادىرخاننىڭ لەشكەر-
لارىنىڭ ھەممەسىگە ئۇستاد ئىردى، ھەممە شائىرنىڭ ئۇستادى
ئىردى. مۇسىقى فەنندا خىل-خىل مۇقاملار، مىڭ-مىڭ شاگىردلارنى
يادكار قىلدى. تەرىقەتتە نوۋ-نوۋ مەشايىخ ئەززام، ئەۋلىيايى
زەبەردەست كەراملارنىڭ مۇرشىدى ئىردى. دۇنيادا شۇ زەماندا
مۇنىڭدېك ئەغنىيا يوق ئىردى. ھۇسەيىن بەھادىرخان مۇنىڭسىز
مەجلىس ئاراستە قىلماس، مۇنىڭ مەسلەھەتىسىز ئىش قىلماس ئىردى.
ئاخىر بىر كۈنى تەسادۇفى بىھۇش بولۇپ يىقىلغانىچە ئالەمدىن كەتتى.
پادشا ئۆزىدىن تارتىپ گۇداغەچە خۇراسان مەملىكەتى ساھىبى
مۇسىبەت بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋالدا

قالدى. ئۆزلارى ھەياتلارىدا قازىپ راستلاپ قويغان، ھەركىچە كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان نىشمەتى ئاباددىكى لۆھەدلارىگە تارىخنىڭ سەككىز يۈز توقسان توققۇزىدا دەفن قىلىندىلار. ئىننالىللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجەئۇن.

ئون بەشىنجى پىرى ھەزرەتى مەۋلانە لۇتفىدۇر. بۇ ئەزىز شۇبۇ مۇغۇلىستاندىن ئىردىلەر. ئالىملىقدا ھەزرەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدىك، ھەكىملىقدا ھەزرەتى ئىبنى سىنادىك، شائىرلىقدا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدىك، مۇغەننىلىقدا تەخى قىدىرخانىدىك ئىردىلار. بۇ ئەزىز بىلمايدۇرغان ئىلىم يوق ئىردى. زەمانىنىڭ ئەللامەسى ئىردىلار. بەش يۈزدىن تولاراق ئالىم ۋە قارىلار شاگىرد بولۇپ ئوقۇدىلار ۋە ئالىم بولدىلار. ئىككى يۈزچە كىشى مۇسىقى فەنىدە كەمالات، مەھارات كورسەتتىلار. يىگىرمەدىن ئارتۇق كىتاب تەسنىف قىلدىلار. ھەزرەتى ئەلى شىر نەۋايى ئىلمى فەساھەتدە بۇ ئەزىزنى ئۇستازىم دىر ئىردىلار. ئۇلار ھەزرەتى نەۋايىنى سەن مىنىڭ ئۇستازىم دىر ئىردىلار ۋە مىنىڭ ئومرۇم ئىچىدە پۈتۈگان ئون مىڭ مىسراء شېئرىمدىن سىنىڭ ئىككى مىسراء شېئرىڭ ئارتۇق دىر ئىردىلار. تارىخى ھىجرىيەنىڭ سەككىز يۈز يەتمىش سەككىزىدە ۋەفات بولۇپ كەتتىلار.

ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرەتى يۈسۈف سەككاكىدۇركىم، بۇ ئەزىز ھەم بىتەمام ئىلىمدە ھەزرەتى فارابى، ھەزرەتى لۇتفىدىك ئىردىلار. مىڭ-مىڭ تالىبلارى ئەنۋاع-ئەنۋاع ئىلىملارنى ئۆرگانۇر ئىردىلار. مەنتىق ئىلىمدە، ئىلمى فەساھەت ۋە ئىلمى بەلاغەتدە ئەسرىنىڭ يەكتاسى ئىردى. ئىلمى ئەشئاردا بۇ مۇغۇلىستاندىن چىققان مۇتەفەككۇرلارنىڭ ھەممەسىدىن فايىق ئىدى. تەلخىس ئاتلىق

بىر كىتاپ، فەساھەت، بەلاغەت ھەققىدە، خۇسۇسەن قۇرئاننىڭ فەساھەت، بەلاغەتى ھەققىدە ئىجاد قىلدى. مۇسىقى فەننىدە رىسالەلار تەسنىق قىلدى. بەيات نام بىر مۇقامىنى، ھالا مۇغەننىلار ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىرائ قىلىپ شاگىردلارىغە ئۇرگەتتىلار.

ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەئى ئامانىساخېنىم ئىردى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشانىڭ زەۋجەلارى ئىردى. شائىرەئى يىگانەئى دەۋران ئىردى، دىۋانى نەفىسى ئاتلىق شىرىن بىر كىتابىنى تەسنىق قىلىپ ئىردىلار ھەم خەتتاتلىقدا ئۇستادگۇل ئىردى ھەم مۇسىقى فەننىدە ئانداغ ساھىبى كەمال ئىردىكىم، سۇلتان بۇ مەلىكەگە ئاشىقى بىقەرار، شەيدا-شىغتەلىقدا بىئىختىيار ئىردى. سۇلتان بۇ مەلىكەنى ئەقىدىغە كىرگۈزۈش ۋاقىئەسى ئانداغدۇركىم، سۇلتان ۋەزرا-ئەمرا لەشكەرلارى بىلان پايى تەخت ياركەنددىن ئاتلانىپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغە يۈزلاندىلار. بىرنەچە كۈن ئاندا بولدىلار، كىچەسى سۇلتان دىھقانچە سادە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇسافىر سۈرەتىدە بولۇپ سەھرا ياقالارىدىكى ئۆيلاردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلان ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلارغە زۇلۇم-سەتەم قىلغان ئىشلارىنى تەھقىقلەر ئادەتى ئىردى. ۋەقتىكى سۇلتان مەزكۇر رەۋىشلارىچە بىر خەرابە ئۆيگە قونۇچى سۈرەتىدە بولۇپ، ئەكرەم نام بىر مەھرەمى بىلان كىردى. ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئىردى، بۇ مەلىكە شول مەھمۇدنىڭ ئاجىزەسى ئىردى. سۇلتان قەرايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئىردى. سۇلتان مەھمۇددىن سوردىكى، تەنبۇرنى چېلىپ بەرگەي. ئول ئايدىكى، مەن تەنبۇر چېلىشنى بىلمەسمەن، ئۇشبۇ قىزىمىز مەڭا تەنبۇر

ئالـــپ ببرىلك دىپ خەفا قىلىپ ئالــدۇردى، قىــزىم چالـــدۇ، دىپ ئىردى. سۇلتان: قىزىڭىز چىلىپ بەرسۇن دىدى. مەھـمۇد قىزىـغە ئەمرى قىلدى. قىز تەنبۇرنى كەلتۇرۇپ پەنجگاھ مۇقامىغە ئانــداغ چالدىــكىم، سۇلـتان ھەيران قالـدى.تۇرفەراق بۇكىم، قىز ئۆزى ئەيتقان بۇ شىبىرنى مۇقامــغە قوشۇپ ئوقۇپ ئىردىــكىم، سۇلـتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشــقى بىــقەرار ۋە بىـھۇش بولۇپ كەتتى.

شىبىرى بۇ ئىردىكىم (مەتلەۋ):

سەگا يۈز شۇكۇر يارەب بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىك،
فەقىر ـ مىسكىنغە ئابدۇررەشىدخاننى پەناھ قىلدىك.

ئۇشبۇ غەزەلنىڭ مەقتەئى بۇ نوۋ باغلىنىپ ئىردىكىم (مەقتەۋ):

نەفىسى كىچە ـ كۈندۈز قىل دۇئا تەگرى تەقدىسغە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىغ گۇناھ قىلدىك.

غەزەل تەمام بولغاندا سۇلتان ئالدىراپ سورادىكى، نەفىسى دىــگەن شائىركىم، سىز بۇ غەزەلنى قايەردىن ئۈزگۈنۈپ ئىردىڭىز، دىــگەچ، قىز: كىشىنىڭ غەزەلىنىمۇ ياد ئالىپ ئوقۇمدىكەن كىشى، مەن نەۋايى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شىبىرلارىــدىن ئۆزگەنى ئوقۇمايــمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمىنىڭ، نەفىسى مىنىڭ تەخەللۇسۇم، دىدى. نەچە ياشقا كىرگەنـ لىكىنى سورىدى، ئاتاسى: ئون ئۈچ ياشقە كىردى، دىدى. سۇلتانـ نىڭ يەنا ھەيرەتى ئارتدى. ئاگاغــچە ئامانىسا خىنىم قوفۇپ ئۆزى پۆتكەن بىرقانچە ئەبىاتلارنى كورسەتــتى، خەتىنىڭ ھوسنى قىزنىڭ

هۆسنى بىلان بەھس قىلار ئىردى. پادىشا بۇ خەتنى بويلە كىچىك نارەسىدە پۈتكەنىگە ئىشانگۇسى كەلمەي، قەنى ئەمىسە مەن قاراپ تۇراي، شىبىر پۈتۈپ بىقىلىك، دىگەچ، قىز دۇۋەت، قەلەم، كاغەز كەلتۈرۈپ بۇ بېيتنى پۈتۈدى (مەتلەئ):

يارەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۇئىزەن مەڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن مەڭا.

سۇلتان كۈلدى. ئىشەندىم، مىنى ھەجۋى قىلمىسىلا، دىدى. مەھرەمى بىلان تاشقەرى چىقىپ، بىز ھىلى كەلسەك، دىپ لەشكەرگاھغە بارىپ ۋەزىر-ئەمىرلارغە كورگەن ۋاقەنى بەيان قىلدى. باشلارىغە تاج، ئۇستلارىغە دەۋاج يافتى. دەرھال ئۇن قوي، شايە-ئەتلەس مۇھەييا قىلىپ، تۈن ھەسسەدە قىرىق كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە بارىپ، مەقسەدنى بەيان قىلىپ، پادىشا ئۆزىنى ئاشكارە قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغە ئالدىلار. يىگىرمە يىل فادىشانىڭ نىكاھىدا تۇردى. بۇ قىزغە خۇدايىتەئالا ئانداغ ئەقىل-فەراسەت ئەتا قىلىپ ئىردىكى، تەئرىفىدىن مۇستەغنىدۇر. دىۋانى نەفىسنى تەسنىف قىلدى، ئەخلاقى جەملە ئاتلىق بىر كىتابكىم، مەزلۇملارغە نەسىھەتىدۇر، تەسنىف قىلدى. شورۇھۇلقۇلۇپ ئاتلىغ بىر رىسالە تەسنىف قىلدى. شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدىك مۇفىد كىتاپ ئازدۇر. ئىشرەت ئەنگىز ناملىغ بىر مۇقام ھەم بۇ مەلىكەنىڭ ئىختىرائاتلارى ئەردى، سۇلتان كەمالى غەيرەت يۈزىدىن ئۆز ئاتىغە نىسبەت بىرىپ مۇغەننىلارغە ئۆرگەتتىلار. بۇ مەلىكە ئوتتۇز تورت ياشلارىدا تۇغۇتتا ئالەمدىن كەتتى،

دىپدۇرلار. بۇ مەلىكە ئالەمدىن كەتكانىدىن سوڭرە سۇلتان گويا
ئوزىنى. ئولتۇرەر بىر شورىدە ھالەتكە يىتىپ، سەۋداۋى بىر ئىللەت
ئارز بولدى، ئاخىر سۇلتان يىغلاپ ئالەمدىن ئوتتى، دىپدۇرلار.
بۇلاردىن كىيىن يەنا مۇقام-غەزەل ئىختىراتات قىلغۇدىك بىر
ئۇستادكۇل ئالەمغە كەلگەنى مەئلۇم ئىماستۇر. بىلماك كىرەككىم،
نەينى جەمشىد پادىشانىڭ مەشھۇر خاتۇنى مەلىكە دىلسۇز كەشف
قىلدى. سۇرنايىنى ئەۋۋەل كەيقبادشاھنىڭ نەزەرىدە بۇغا مۇنگۇزىدە
لەشكەرلەرى ئاراسىدا ئەردىشىر ئاتلىغ بىركىشى كەشف قىلدى.
نوشىرۋاننىڭ زەمانەسىدا يىغاچدا سۇرناي ياساپ چالدى. دافنى
سۇلەيمان ئەلەيھىسسەلامغە دىۋەلەر ياساپ بەردى. تەبەل، نەقارە
ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زەمانىدا كەشف بولدى، دىپدۇرلار.
تەممەت تەمام، بىئەۋنىل مەلىكۇل ئەللام.

*   *   *

دىگەر ۋازىھ ئولغايكىم، مۇسىقى فەنىنىڭ ئۇستادلارى ھەر ئەس-
رىدە، ھەر شەھەردە يۈز بەلكى مىڭ ئوتۇپدۇر، ئۇلارنىڭ ھەر-
بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇر.
ئانىڭ ئۈچۈن مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، ھەر بىر بىرىكى، بىر نەقىش
مۇقام ئىختىراۋ قىلغاي ياكى بىر چالغۇ ئەسبابى ياساغاي ياكى بۇ
فەن بارەسىدىن بىر رىسايىل پۈتۈپ شوھرەت تۇتقاي، بەس، بۇر-
سالەگە شۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن شىممەئى ئىزھار قىلىندى.

خۇدايىمغە يۈزمىڭ سەنا ۋە سىپاس،
يەنا ھەمد شۇكرى ئاڭا بىقىياس.

ئەلى شىر ھەكىم بېكـغە بەردى سىپاھ،
خوتەن ئەھلىغە ئەيلادى پادىشاھ.

بۇ شاھ دەۋرىدە ئۇل مېنى خەلق ئېتىپ،
بېشىمغە كۆلاھ، كوڭلەكىم دەلق ئېتىپ.

زەمانىكى بۇ نوڭ ئەدالەت ئېرۇر،
كى قويلارغە بورى ھەم باج بېرۇر.

مەڭا ئەمرى قىلدىكى تارىخنى پۈت،
قولۇڭغە دوۋەت ئال، قەلەم داغى تۇت.

بۇ ئەمرىغە مەن ئىمتىسال ئەيلىدىم،
جەۋامىڭ شىرىن مەقال ئەيلىدىم.

تەمامى مۇغەننى رىسالەلارىن،
تەۋارىخ ئاتى باركىتابىنىڭ بارىن،

يىغىپ جەمىڭ قىلدىم بۇ تارىخنى مەن،
دىگەي ئوقۇسا ياخشى ئەھلى خوتەن.

ئەگەر ئەقلى كوتە، بويۇمدۇر فاكار،
خوتەنلىكگە قىلدىم مۇنى يادكار.

سەبەب بولدى مۇڭا ئەلى شىرھەكىم،
ئولا ئەجرى بەرگەي خۇدايى كەرىم.

ئوقۇپ ئاڭلاغانغە بۇدۇر ئىلتىجا،
ئەلى شىرھەكىمغە قىلىڭلار دۇئا.

مىنى قىلمىڭىزلار فەرامۇش تەخى،
بىھىشت ئول كىشىنىڭ كىم، ئولسە سەخى.

پۇتۇك تارىخىن تارىخىن دىپ ئىدىم،
بىلەلماسمىكىن دىپ ئەجەپ غەم يىدىم.

تۇگەت سوزنى موئجىز غەرىپ بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسىۋا

تەممەت تەمام.
1271سىنە

II

تەرجىمە

مەرھەمەتلىك ۋە رەھىملىك ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن

ئەي ‹خۇدا›①، ھىكمەت كورسىتىپ گۇلگە پۇراق ۋە رەڭ بەردىڭ،
بۇلبۇلنى چىمەندە يېقىملىق سايرايدىغان قىلدىڭ.
سېنىڭ قۇدرىتىڭدىن راۋاپ، تەمبۇر، دۇتتار، سەتتار،
ئۇد، قالۇن ۋە چاڭلار نالە قىلىدۇ.

خۇدا②، شەۋقىڭنىڭ چىمەنزارىدا گۇل-چىچەكلەرنى كۇلدۇرگۇچە-
سەن؛ گۇل ئىشقىدا بۇلبۇل، تۇتىلارنى سايراتقۇچى، يىغلاتقۇچىسەن.
لەيلىنىڭ چېچىنى مەجنۇننىڭ كوڭلىگە سىرتماق قىلغاندەك، پەرھات-
نىڭ قېنىدىن شىرىننىڭ لېۋىنى قىزارتقاندەك، ئۇزرا جامالىنىڭ
ئوتى ھارارىتىدىن ۋامۇقنىڭ تېنىنى ياش گىرداۋىغا غەرق قىلغاندەك،

---

① بۇ يەردىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئۇچلۇق تىرناق ( ) ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەرنى مۇشۇ كىتاپنى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار قوشقان. — مۇھەررىردىن.

② قېنىق ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئەسلى ئەسەردە قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. — مۇھەررىردىن.

زۇھرانىڭ ئىشقىدا تاھىرنى ساندۇققا سولاپ ئارىمىغا ئېقىتقانىدەك، يۈسۈپ ھۆسنىدىن، زۇلەيخا ئىشقىدىن گۈزەل ھىكايە تۈزگەنىدەك مېنى ئۇ نىگار ئىشقىدا ئەسىر ۋە سەرگەردان قىل؛ ئۇ قۇياش ئەتراپىدا مەندەك بىر زەررىنى تاقەتسىز ئاشىق قىل؛ مەن شۇنداق دەرىجىگە يېتەيكى، ئۇنىڭ ئىشقىدا تەمبۇرۇمنى قولۇمغا ئالاي؛ ئۇنىڭ سوزىنى سېغىنغاندا ئۇنى چالاي؛ گاھى ناۋايى[1] بېيىتلىرىدىن ھەمد (ئاللاغا مەدھىيە) ئىلغاپ، بەزەن لۇتفى[2] شېئىرلىرىدىن نەئىت (رەسۇلۇللا تەرىپلەنگەن مىسرالار) يادلاپ، تەمبۇرۇم سىملىرىغا زەخمەك ئۇراي؛ ئۇ مېھىر نىگارىم شەۋقىدە باغرىمىنىڭ قارا قېنىنى سىيا قىلىپ ئېزەي؛ ئۇنىڭ ئىشقىدا چول-باياۋانىنى كېزەي؛ سېنى مەدھىيىلەپ بېيىتلار يازاي؛ ھەبىبىڭنى تەرىپلەپ شېئىرلار يازاي.

مۇناجات

ئەي خۇدا، سەن مېنىڭ مەقسىدىم سەن،
مېنىڭ ئىبادەت قىلىدىغىنىم سەن،
مېنىڭ سەجدە قىلىدىغىنىم سەن،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

مەن سېنىڭ ئاسى قۇلۇڭمەن،
مەن سېنىڭ گۇناكار قۇلۇڭمەن،
مەن غەم ئىلكىدە ئەسىر بولۇپ قالدىم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

ئەي قەدىمدىن رىسىق بەرگۈچى،
كېچىرگۈچىسەن، ئەي رەھىم،
مېنى ھاجەتتىن چىقارغىن، ئەي كەرىم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

ئىشقىڭنى دىلىمغا كىرگۈزگىن،
مەن سەتار بىلەن دۇتارنى چالاي،
مەندە خاتالىق بار، ئەپۇ قىلغىن،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

مەن موجىزى تاقەتسىز ئاشىق بولدۇم،
سەن بىر ئاللاغا يالۋۇردۇم،
رەھمىڭگە ئىنتىزار بولدۇم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

‹ئايەتنىڭ مەنىسى›:

"ماختاش پۈتۈن ئالەمنى تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە خاستۇر، رەھمەت ۋە تېچلىق پۈتۈن پەيغەمبەرلەرنىڭ غوجىسى ‹مۇھەممەت›گە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە-تاۋابىات ۋە ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن!"

ھەمد ۋە نەئىتتىن كېيىنكى سوز شۇكى، ئادالەت مەملىكىتىنىڭ ئەڭ كاتتا پادىشاسى، سەخىلىك كېچىسىنىڭ تولۇن ئېيى، ئېسىلىق چىمەنزارىنىڭ گۈزەل سەرۋى، ئۇلۇغلۇق دېڭىزىنىڭ بىردىن-بىر گوھىرى، غېرىپ-يېتىملارنىڭ ئاتىسى، پېقىر-مىسكىنلەرنىڭ يۆلەنچىسى، جەمشىتتەك[3] سولەتلىك، سۇلايىماندەك[4] دولەتلىك،

بولۋاستەك غەزەپلىك، ئىسكەندەردەك[5] مەرتىۋىلىك، خاقان سۇپەت، دەرۋىش مىجەز، ۋەتەنىنىڭ چىرىغى، خوتەنىنىڭ شاھى ئەلىشىر ھېكىم بېگىم[6] ھەزرەتلىرى قۇياشىدىن مەنىدەك بىر ئەرزىمەس غېرىپ-بىچارە، جۇدالىق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، پارچە ئادەمدىن تۇۋەن (كىشىگە) يەنى موللا نىمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا موجىزىگە بىر يورۇق نۇر چۈشۈپ، مەندەك بىر زەررىنى پەلەك قۇياشىدىن ئۈتكۈزۈپ شۇنداق يارلىق بولدى: "مۇزىكا-كۈي خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش ھوزۇرىنىڭ سەۋەبچىسىدۇر، شۇڭا پادىشادىن گادايغىچە، ئەۋلىيادىن خىرىستىيانغىچە ھەممە ئىنسان بۇ پەندىن شاتلىنىدۇ. ئەمما، بۇ پەننىڭ ئالىملىرى ۋە كەسپىياتچىلىرى كىملەر، ئىخلاسمەن يېتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستىلىرى كىملەر — بۇنى كوپ سازەندىلەر تا ھازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەسپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۇلبۇلدەك سۇلتانى، ئەدىبىيات دولىتىنىڭ شىرىن سوزلۇك تۇتىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۈتكۈچى ۋە دىلكەش ئېيتقۇچىدۇرسەن. مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەسپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۈتۈپ باشقا سازەندىلەرگە يادكار قىلساڭ قانداق؟" (بۇنىڭ بىلەن) گويا بىر غېرىپ چۈمۈلە ئۈستىگە تاغ يۈكلەندى، گويا بىر زەيىپ بىچارە ئۈستىگە ئاسمان يىقىلدى. بۇ بۈيۈك ئەمىرنى ئىجرا قىلغۇدەك قۇۋۋەت (مەندە) يوق ئىدى، ئۇزۇر ئېيتىپ باش تارتقۇدەك قۇدرەتىمۇ (مەندە) يوق ئىدى! ھەيرەت دېڭىزىغا غەرق بولۇپ (تۇرغىنىمدا) "دىگىنىكى، ئاللاغا، ئۇنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇزەڭلاردىن بولغان باشلىقلارغا بويسۇنۇڭلار" دىگەن ئۇلۇغ ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىمگە كەلدى-دە بۇ ۋاجىب ئەمىرنى ئىجراسىز قالدۇرۇشقا چارە تاپالمىدىم. تەۋەككۇلنى تەگرىمگە

قىلىپ، بۇ ئالى ئەمىرنى بىجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ-تەزكىرىلەرنى يىغىپ، «تارىخى رەشىدى» (رەشىدى تارىخى)[7]، «تەۋارىخى تەبىرى» (تەبىرى تارىخى)[8]، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)[9]، «تەۋارىخى ھوكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)[10]، «تەۋارىخى ئەجەم» (ئەجەم تارىخى)[11]، «تەۋارىخى ئەرەپ» (ئەرەپ تارىخى)[12] لەردىن (ئاساس) تالىلىدىم ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن فىساغۇرس[13]، فارابى[14]، پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر[15]، ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى پىرىم-نىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاپ ۋە رىسالىلىرىدىن پايدىلاندىم. ئاخىر قۇدرىتىمگە لايىق، قابىلىيىتىمگە مۇۋاپىق بۇ رىسالىنى يېزىپ، ئالەم خەلقىغە سوغا قىلدىم. بو رىسالىگە «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دەپ ئات قويدۇم.

ئەقىل ئىگىلىرىگە، چوڭ-كىچىك سازەندىلەرگە، مەرتىۋىلىك ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرگە، شاھ ۋە گادايلارغا نامەلۇم قالمىسۇنكى، تارىخى رەۋزەتۇسسەفا ۋە تارىخى رەشىدىدە مۇنداق يېزىلغان: نوھ[16] ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ[17] تۈرك[18] ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى، خۇدايىتائالا ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل بەردى. ئۇ بۇ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى خەرىز[19] قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۈلكە تۇتۇپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىشنى، غىزاغا تۇز سېلىپ يېيىشنى، تەمبۇر، بەربەت، ئۇدلارنى ياساپ چېلىشنى كەشىپ قىلىپ ئالەم خەلقىغە ئۆگەتتى. ئۇ زاماندا ئاتا-ئانىسى، باللىرى ئۆلگەن كىشىلەر مۇسىبەت ماتىمىدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ، ئاندىن ئۆلۈكىنى كۆيدۈرىدىغان قائىدە بار ئىدى. خەرىز يافەس ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋرىسى ئىدى. يەركەن، خوتەن رايونلىرىنى شۇ

خەرىزنىڭ ئەۋلاتلىرى ئاۋات قىلغان، دېمەك بىز يەركەنلىك ۋە خوتەنلىكلەر خەرىزنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىمىز. ئۇ زاماندىن ھازىرغىچە 5850 يىل ئۆتكەن. ئۇ چاغلاردا تەمبۇرغا قوي-ئۆچكىنىڭ ئۈچەي-پەيلىرىدىن تار ئېشىپ سالاتتى.

مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئىككىنچى پىرى فىساغورىس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىشى سۇررى[20] شەھىرىدىن ئىدى. ئۇ ساياھەتچىلىكنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇ خەلقنى ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىشقا، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدىغان، يامان ئىشلاردىن توسىدىغان كىشى ئىدى. ھەرگىز ساۋاپ تاما قىلمايتتى ۋە گۇنادىنمۇ قورقمايتتى، بىراق ساۋاپ-جازاغا قايىل ئىدى. شەھەرمۇ-شەھەر يۈرۈپ ئىلىم ئۆگىنەتتى. ئۇنىڭ خوشال بولغىنىنىمۇ، خاپا بولغىنىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ، مال-دۇنيا كىشى ئۈچۈن دوستّ-دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان نەرسە دەيتتى...... ھەرقاچان، ھەر جايدا بولسۇن، ئۇ بار يەردە كىشىلەر بىر مۇھىم ئىشقا دۈچ كەلسە، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايتتى. ھازىرقى پەرەڭىستان ئۇ چاغدا ئەنتاكىيە[21] شەھىرى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇ شۇ يەرگە بېرىپ ئۆزى كەشىپ قىلغان سەتارىنى چېلىپ شېئىر ئوقۇدى. بۇ شېئىر "سەن ئۆزەڭنى تۈزىمەي تۈرۈپ باشقىلارغا نەسىھەت قىلما؛ ئەيىۋىڭنى كۆرسىتىپ بەرگەن كىشىنى دوست بىلىپ قەدىرلە؛ ئىسىل كىيىملەرنى كىيىپ يۈرگىچە، ئىسىل سۆزلەرنى قىلىپ يۈرۈشنى ئۆگەن؛ ياخشى سۆزلەرنى قىلالمىساڭ، ياخشى سۆزلەرنى قىلالايدىغان ئادەملەردىن ئۆگەن؛ ئىلىم ئۆگىنىشتىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل؛ ھايۋان تىلسىزلىقتىن جاپا-مۇشەققەتكە ئۇچرايدۇ، ئىنسان ئۆز تىلىدىن بالا-مۇسىبەتكە ئۇچرايدۇ" دېگەن مەزمۇندا ئىدى. ئەنتاكىيە

شەھىردە شۇ چاققىچە شېئىر، مۇزىكا بولۇپ باقمىغان ئىدى. كىشىلەر
25 ياشلىق بىر يىگىتنىڭ غارايىپ سوزلەرنى قىلىپ، ئاجايىپ بىر
نەرسىنى چالغىنىدىن ھوزۇرلىنىپ ئۇنىڭ كەينىگە كىرىۋالدى، ئۇ
كىشىلەرگە چوڭقۇر مەنىلىك ۋە نەسىھەت خاراكتېرلىق سوزلەردىن
تۈزۈلگەن شېئىرلارنى سەتار بىلەن ئوقۇپ بېرەتتى. بۇ ۋەقە پادىشاغا
ئاڭلاندى. پادىشا دولەت ئەرباپلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ
ئەھۋالنى كورۇپ، قاتتىق ھەيران بولدى (ھەيرەت قولىنى تەئەج-
جۈپ چىشلىرى بىلەن چىشلىدى)، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ
كەتتى. شاھ ئىزادىمۇ، يېتىش-قوپۇشتىمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىمايدىغان
بولدى، ئۇنى پەرزەندىم دەپ ئاتىدى. مۇزىكا ئىلمىنى تارقىتىش
ئۈچۈن جاي راسلاپ، ئەنتاكىيە خەلقىغە بۇ ئىلمنى ئۆگىنىش توغرى-
لىق بۇيرۇق چۈشۈردى. ئون يىل ئىچىدە 40 مىڭ شاگىرت مۇزىكا
ئىلمىدە يېتىشىپ چىقتى. فىساغۇرس پادىشادىن رۇخسەت سوراپ
ھىندىستانغا كېلىپ ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئۆگەندى،
ھىندىستان خەلقى فىساغۇرستىن مۇزىكا ئۆگەندى. جەمشىت،
كەيقىباد[22] پادىشالاردىن كېيىن ئالەمگە مۇزىكىنىڭ ئۇرۇغىنى
سالغان دانا ئالىم فىساغۇرس بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئۇ ھىندىستاندىن
يېنىپ مىسىرغا بېرىپ سېھىرگەرلەردىن سېھىر ئىلمى بىلەن 3 خىل
يېزىق ئۆگەندى. ئوتكۈنچى دۇنيادىن مەڭگۈلۈك دۇنياغا سەپەر
قىلىش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ 500 شاگىرتى بار ئىدى. پىشقەدەم تالىپ-
لىرىدىن بىرى "بىز (سىزدىن كېيىن قالغاندا) قانداق ئىش تۇتۇشى-
مىز كېرەك؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ "خالايىققا پايدىسى تەگمەيدىغان
سوز ۋە ھەركەتلەرنى قىلماڭلار" دەپ كوز يۇمدى. ئۇ ھەزرىتى
ئىسكەندەرنىڭ ۋاپاتىدىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى. 93 يىل

ئومۇر كۆردى. كىشىلەرنىڭ قۇدرىتى يەتمىگەن ئىشلارنى قىلىپ بېرىشىنى، مۇھتاجلارغا ساخاۋەت قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى.

ئۈچىنچى پىرى ئالتاينىڭ بالاساغۇن[23] دېگەن يېرىدە ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز ھەزرىتى ئىمام مۇھەممەت غەززالى[24]، ھەزرىتى ئىمام پەخرى رازىلاردىن[25] ئارتۇق كامالەت تاپقان، دىنىي ئىلىملەردە يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن، پەننى ئىلىملەردە ئىبنى سىنادىنمۇ[26] ئۈستۈن ئىدىكى، شەرىئەت ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەفسىر (قۇرئاننىڭ شەرھى)، ھەدىس، تىۋپلىق، پەلسەپە، ئىدىولوگىيە، ئەدىبىيات ھەتتا شاخمەت، نەرد ئويۇنلىرىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. جۈملىدىن مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەن ئىدى. قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى. راك، ئۇشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئۇشاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجات قىلىپ ئالەمگە يايغان ھەم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ئۇزھال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشىپ قىلغان ئىدى. «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» (سازەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتاۋىدا "مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنساننىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نېمە ئىكەنلىگى مەلۇم بولىدۇ" دەپ ئېيتقان ۋە يەنە "يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزىنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىزلەر" دېگەن. بۇ ئەزىز تۈرلۈك ئىلىملەر ھەققىدە 114 پارچە كىتاپ يازغان. بۇ كىتاپلارنىڭ بىرى «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»دۇر. لېكىن بۇ كىتاپ ھازىرغىچە ئەرەپچىدۇر. مۇشۇ رىسالىنى تامام قىلىپ بولغاندىن

كېيىن كۇچۇمنىڭ يېتىشچە ۋە ۋاقتىمنىڭ بارىچە شۇ كىتاپنى تۇركچىگە تەرجىمە قىلىشنى نىيەت قىلىۋاتىمەن، خۇدايىم بۇيرۇسا.

بۇ پەننىڭ تۇتىنچى دەرىجىلىك پىرى مەۋلانەئەلى هەزرەتلىرىدۇر[27]. ئۇ خوراسانىنىڭ[28]شابۇك دىگەن يېرىدىن ئىدى. ئۇ بۇ پەندە ئۇز ئەسىرىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى، بۇ پەن هەققىدە «ئەسلۇل-ۋەسىل» (ۋەسىلىنىڭ نېگىزى) ئاتلىق بىر كىتاپ يازغان، كېيىن «مۇرتاز» (نەپىسدىن كەچكۇچى) ئاتلىق يەنە بىر كىتاپ يازغان ئىدى. نەغمىچىلەر ئىچىدە مەشهۇر بولۇپ كېلىۋاتقان چول ئىراق مۇقامىنى شۇ كىشى هەج سەپىرىدە ئىراق چولىدىن ئوتۇپ كېتىۋېتىپ ئىجات قىلىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىغان. دۇتتارنىمۇ شۇ كىشى كەشىپ قىلغان. ئۇ شېئىر يېزىش ۋە مۇزىكا ئۇگىتىشتىمۇ ئۇز زامانىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى. ئۇ باشقا ئىلىملەر بويىچىمۇ ناهايىتى چوڭقۇر مەنىلىك ياخشى كىتاپلارنى يازغان. ئاخىرقى ئومرىدە ئەپيۇننى كوپ ئىستىمال قىلغان سەۋەپتىن ئەقلىنى يوقىتىپ ۋاپات بولغان.

بەشىنچى پىرى خوجە شاهابىددىن[29] بولۇپ، بۇ پەندە ئوز ئەسىرى بويىچە بىردىن-بىر ئىدى، ئۇ بۇ پەن بويىچە 200 دىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۇردى هەم رىسالىلەر يازدى.

ئالتىنچى پىرى ئابدۇللا مەرۋارىت[30]هەزرەتلىرى بولۇپ، سەمەرقەنتتىن ئىدى. بۇ ئەزىزمۇ بۇ پەننىڭ ئۇستازلىرىدىن هىساپلىناتتى. بۇ پەن هەققىدە نۇرغۇنلىغان ياخشى رىسالىلەرنى يازغان هەم 100دىن ئارتۇق شاگىرت چىقارغان ئىدى. ئوز زامانىسىدە ناهايىتى داڭلىق مۇزىكچىلاردىن بولغان ئىدى. هىجرىيە 881-يىلى (مىلادى 1476-يىلى) هىسار ۋىلايىتىدە[31]دەپنە قىلىندى.

يەتتىنچى پىرى هەزرىتى مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى[32]

ئىدى. بۇ ئەزىزنىڭ خىسلەت-پەزىلەتلىرى خەلىق-خىل كىتاپلاردا تەرىپلەنگەن. ئۇنىڭ قانچىلىك قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايىدەك ئالىمغا ھەممە ئىلىم ۋە ئەمەللەر بويىچە ئۇستاز بولغان. ناۋايىدەك زاتنىڭ ئۇنى ئۇستازىم، پىرىم دېگەنلىكى ئۇنىڭ سۈپەت ۋە تەرىپى ئۈچۈن يېتەرلىكتۇر. ناۋايى ھەزرەتلىرى ئۆز «خەمسە»سىدە بەش جايدا بۇ ئەزىز ئۇستىدە توختالغان بولۇپ، نىمە دەپ تەرىپلىگەنلىكىنى ئۆزەڭلار كۆرۈۋالساڭلار بولىدۇ. بۇ ئەزىز ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارابىدەك ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شائىر ھەم ئالىم بولغىنىدىن مەپتۇنلۇغى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. تەمبۇر، سەتار، قالۇن قاتارلىق بارلىق سازنى ئۆز قولى بىلەن چالاتتى. ئەجەم دېگەن بىر مۇقامنى ھەم ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلىنى ئىجات قىلدى. نۇرغۇن شاگىرتلارنى مۇزىكا ئىلمىگە مۇكەممەل قىلىپ چىقاردى. بۇ پەن ھەققىدە «رىسالەئى دەۋۋار» (دەۋر قىلغۇچى رىسالىسى) ناملىق بىر كىتاپ يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋايىمۇ بۇ پەننى ھەزرىتى جامىدىن ئۆگەندى. ھەزرىتى جامى 898-ھىجرىيىدە (مىلادى 1492—1493-يىلى) 79 يېشىدا خوراساننىڭ ھىرات[33] شەھرىدە ۋاپات بولدى.

سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل-شاراپەتلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتاپلىرىدىن ئايان بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ «كۇللىيات»، «چاردىۋان»لىرىدىن، «خەمسە»سىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىر-كېيىن، ئاز-كوپ بولۇپ پۈتكەن 36 پارچە كىتاۋىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلىملەرنىڭ ئۇستىگە يەنە ئۆزىنىڭ پىر-

ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامدىن مۇزىكا ئىلمىنى ياخشى ئۆگەندى. ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمدى ئېيتىپ بىھۇش بولۇپ كېتەتتى. ناۋا دىگەن بىر مۇقامنى ئىجات قىلىپ ئالەمگە تارقاتتى. بۇ ئەزىز ھىجرىيە 843 ـ يىلى (مىلادى 1439 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا دۇنياغا كېلىپ، 63 يىل ئۆمۈر كورۇپ، 63 پارچە كىتاپ يېزىپ، ھىجرىيە 906 ـ يىلى (مىلادى 1500 ـ يىلى) ھىرات شەھرىدە سەكتە (مىڭگە قان چۈشۈش) كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

توققۇزىنچى پىرى ئۇستاز مۇھەممەت خارەزىمى[34] بولۇپ، ئۆز ئەسرىدە مۇزىكا پەنى بويىچە كوپ تىرىشچانلىق ۋە ماھارەتلەر كورسەتتى. 200 دىن كوپرەك شاگىرتىنى يېتىلگەن ئۇستىلاردىن قىلىپ چىقاردى. بۇ پەننىڭ چوڭقۇر سىرلىرى ھەققىدە رىسالە يازدى. ھىجرىيە 852 ـ يىلى (مىلادى 1448 ـ يىلى) ۋاپات بولدى.

ئونىنچى پىرى مەۋلانە نامان سەمەرقەندىدۇر[35]. بۇ ئەزىز ئۇستا قارى بولۇپ، 500 كىشى نوۋەت بىلەن ئۇنىڭدا قۇرئان ياد ئالغان ئىدى. ئۇ شۇنداقلا ناھايىتى ئۇستا ناخشىچى ھەم دىلكەش چالغۇچى ئىدى. ئالىملار سوھبىتى ۋە ماشايىخلار ئولتۇرۇشلىرىدا ساز چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى. بىر كۈنى سەمەرقەند ئالىملىرى ئولتۇرۇشىدا مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ[36] غەزەللىرىنى ئوقۇپ سەتارىنى سايراتتى. ئالىملار بىردىن باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ ئويغا چومۇپ كەتتى، ئون نەچچە كىشى بىھۇش بولدى، مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلىرى بىھۇش بولغىنىچە شۇ ئولتۇرۇشتا ئالەمدىن كەتتى. بۇ خەۋەر ھەممە ياققا تارقىلىپ كەتتى، پادىشا ئاڭلاپ، بۇ ئەزىزنى زىندانغا ھوكۇم قىلدى. ئۇ 5 يىل زىنداندا يېتىپ ھىجرىيە 865 ـ يىلى (مىلادى

1461 ـ يىلى) ۋاپات بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ تەربىيىسىدە 300 دىن ئارتۇق نەغمىچى مۇزىكا ئىلمىدە كامالىغا يەتكەن ئىدى. بىر نەچچە يۈز كىشى شەرىئەت ئىلمىدە ئالىم بولدى، نەچچە مىڭ سوپىلىرى بار ئىدى. ئۇ تەرىقەتتى چەشتىيە[37] ماشايىخلىرىدىن ئىدى. مۇزىكىنىڭ تەرىقەت ئەھلىگە بەخش ئەتكەن نەتىجىلىرى توغرىسىدا «مىئراجۇسسالىكىن» (سوپىلىق يولىنى تۇتقۇچىلارنىڭ شوتىسى) ناملىق بىر كىتاپ يازغان ئىدى.

ئۇنىڭ بىرىنچى پىرى مەۋلانە ساھىپ بەلخى[38] ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىز مۇدەررىس ئىدى، بەش ـ ئالتە يۈز تالىپ ئۇنىڭ تەربىيىسىدە كامالىغا يەتكەن ئىدى. ئۇ تەمبۇرنى سېھىرلىك بىر تەرىزدە سوز-لەتتى. بابۇر شاھ[39] ئۇنىڭدىن بىردەممۇ ئايرىلمايتتى. ئۇ كېيىن مۇدەررىسلىكتىن بوشىنىپ زاھىرىددىن بابۇرنىڭ ھوزۇرىدا قالدى. بىر كۈنى كابۇل[40] شەھىرىدىكى بىر باغدا شاھانە ئولتۇرۇش ئۇيۇش-تۇرۇلۇپ، ئۇلۇغ زاتلار، ئەمىر ـ ۋەزىرلەر، ئۆلىما ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ھەممىسى يىغىلدى. تۈرلۈك ـ تۈرلۈك تائاملار تارتىلىپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، بابۇر شاھ مۇزىكىغا ئىشارەت قىلغان ئىدى، بۇ ئەزىز تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ، چول ئىراق مۇقامىغا چېلىشقا باشلىدى، مۇزىكا ئىككىنچى ئەۋجىدىن ئۆتۈپ ئۈچىنچى ئەۋجىگە يەتكەندە بىر بۇلبۇل كېلىپ تەمبۇرنىڭ قۇلىغىغا قونۇۋېلىپ سايراشقا باشلىدى. مەجلىس ئەھلى چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈشتى، بىرمۇنچە كىشىلەر يىغلاپ بىھوش بولۇپ يۇمىلىنىشقا باشلىدى، بۇلبۇل يىراقتىن ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرغا ئۆزىنى ئۇرۇشقا باشلىدى ۋە يەتتە ـ سەككىز قېتىم ئۆزىنى تەمبۇرغا ئۇرغاندىن كېيىن يەرگە چۈشۈپ ئۆلدى. بەك تەسىرلىنىپ كەتكەن مەۋلانە تەمبۇرنى تاشلاپ يىغلىغىنىچە بىھوش بولدى. بىر

ئازدىن كېيىن بىھۇشلارغا گۇلاپلار سېپىلدى، شاتىلىق شاراپلىرى ئىچۈرۈلدى، بىھۇشلار ھۇشىغا كەلدى، لېكىن مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھۇشىغا كېلەلمىدى، ھېكىملار ھەرقانچە چارە-تەدبىر قىلىشقان بولسىمۇ پايدا چىقمىدى. شۇنداق قىلىپ، مەۋلانە ھىجرىيە 844-يىلى (مىلادى 1440-يىلى) ئالەمدىن كەتتى. بابۇر شاھ يازغان «ئەسرارى مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ سىرى) ناملىق رىسالىدە بۇ قىسسە ئالاھىدە تەپسىلى بايان قىلىنغان.

ئون ئىككىنچى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى[41] ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان مۇقام ئاھاڭلىرى، بۇ ئەزىز چالالمايدىغان چالغۇ ئەسۋاپلىرى يوق دېسىمۇ بولىدۇ. بۇ پەن بويىچە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شاگىرتنى ماھىر قىلىپ چىقاردى. «نەشائەتى مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ ئۇنۇمى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، بىرقانچە تۈرلۈك ناخشا-غەزەللەرنى ئىجات قىلدى. ھىجرىيە 869-يىلى (مىلادى 1464 — 1465-يىلى) ئەللىك ئالتە يېشىدا پالەچ كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

بۇ پەننىڭ ئون ئۈچىنچى پىرى قىدىرخان ياركەندىدۇر[42]. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كوپرەك ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئوتۇپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن[43]، خارەزم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل[44]، كەشمىر، بەلخ[45]، شىراز[46] قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋاپىنى ۋە ھەشتتار (8 تارلىق بىر خىل چالغۇ)نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، «دىۋان

قىدىرى» «قىدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى» بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. جەندە-كۆلا كېيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتان ئابدۇرىشىتخان[47] ئىمزادىمۇ، يىپتىپ-قويۇشتىمۇ قىدىرخاندىن ئاجرىمايتتى. قىدىرخان ۋىسال ناملىق بىر مۇقامنى ئىجات قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرىشىتخان پادىشادىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن كەتتى.

بۇ پەننىڭ ئون ئوتتىنچى پىرى ھەزرىتى پەھلىۋان مۇھەممەت كۆشتىڭگىردۇر. خۇدايىتائالا ئۆز ئۇستۇنلۇكى ۋە كارامىتى بىلەن بۇ كىشىگە شۇنداق بىر قابىلىيەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، ئۇ ھەم ئۇلۇغ ئۆلىما ھەم ئەڭ كاتتا ئەۋلىيا ھەم زەبەردەست پەھلىۋان ئىدى. مىڭ يىللار ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك پەھلىۋان چىقمىغان. ئۇ ھەم شائىر ھەم نەغمىچى ھەم زور باي ئىدى، شۇنىڭغا مۇۋاپىق ئۇنىڭدەك خۇش خۇلۇق، خۇش سوز ئادەم يوق ئىدى. ئۇ يۇقۇرىدا ئىسمى ئېيتىلغان ئۇلۇغ ئۇستازلار باراۋىرىدە مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە ئەسەرلەر يازدى، پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى، تۈرلۈك-تۈرلۈك ناخشا، سوز، ئاھاڭلار ئىجات قىلدى. ئۇ ئىشلىگەن مۇقام كۈيلىرىنىڭ بىرى چاھار زەرب بولۇپ، ھەممە ئۇستازلارنىڭ كۈيلىرىدىن ياخشى ھەم يېقىملىق بولغان ۋە تىزلا داڭ چىقارغان ئىدى. مەشھۇر ئىجادىي مۇقاملىرىنىڭ بىرى چاھارزەرپ، بىرى چاھارگاھ مۇقامى ئىدى. چاھارگاھتا مەۋلانە تۇتى[48] ئەلەيھىررەھمەنىڭ مۇنۇ غەزىلىنى سالغان ئىدى (باشلانما بېيىتنىڭ مەنىسى):

ئەي ساقى، ئەجەپكى ئەتىنىڭ دەھشەتلىك ئىشلىرى نامەلۇم

كېتىۋاتىدۇ،

بۈگۈن ئۆزىمىزنى خۇش تۇتايلى، ئەتىنى كىم بىلىدۇ.

بۇ مىربۇزرۇك تىرمىزى[49] نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ مۇۋاپىق ئىش بولغان، شۇڭا خوراسان مەملىكىتىدە، ئىراق، سەمەرقەند ۋە يەركەن خەلقى ئىچىدە بۇنى بىلمەيدىغان نەغمىچى يوق. يەنە بىرى دۇگاھ مۇقامى بولۇپ، بۇنىڭغا مىرخىسرو دىھلىۋىنىڭ[50] مۇنۇ شېئىرىنى سالغان ئىدى (شېئىر):

ئەي، سېنىڭ مەگزىڭنىڭ نۇرىدىن ھەر بىر ئۆي يورۇپ كەتتى،
سېنىڭ چېچىڭنىڭ ھەر بىر بۇدرىسى ئۈچۈن بىركۆڭۈل ۋەيرانە ۋە ئەسىردۇر.

بۇ بابۇر سۇلتان نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ تەسىرلىك ھەم مۇۋاپىق مۇقام بولغان. يەنە پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەزرىتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ[51] بىر شېئىرىنى سالغان ئىدىكى، ئۇنى ئاڭلىغان كىشى ھوزۇرلىناتتى. بۇ مۇقام ئەجەم، ماۋەرەئۇننەھرى[52] شەھەر-لىرىدە مەشھۇر بولدى. مەۋلانە كاتىبىنىڭ بۇ شېئىرىنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق (مەنىسى):

سېنىڭ رەڭگىڭ بەزىدە ئادەم ئۆلتۈرىدىغانلار قىياپىتىگە كىرىپ قالىدۇ،
بىر تەلەپىنىڭ گۇۋاچىلىقى ئۈچۈن يۈز شەھىت كېلىدۇ.

ئۇ بۇ شېئىرنى سىيلىشتا ئۇنىڭ مۇنۇ چۈشۈرگە بېيىتىنى كۆزلىگەن ئىدى (مەنىسى):

كاتىپدەك ئاخشىمى غەم قىلساڭ، تاڭدا ئۈمىت قىل،
بۇ دۆلەتكە سۇلتان ئەبۇ سەئىد كەلدى.

بۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا[53] نامىغا باغلىنىپ بەكمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن خەلقى ئالەم ئىچىدە شوھرەت تۇتقان. بۇ ئەزىز بۇلاردىن باشقا يەنە بىھىساپ غەزەل، مۇقام، ئاھاڭلار ئىجات قىلدى، مەشھۇرلىرى مۇشاۋىرەك، بايادەك ۋە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان چاھارزەرب، دۇگاھ، سىگاھ، چاھارگاھ، پەنجگاھلار بولۇپ، غەرپ ۋە شەرق ئوتتۇرىسىدا مەشھۇردۇر، ھەممىسىنى بۇ قىسقا رىسالىگە سىغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئەزىز ئاۋال بابۇر شاھنىڭ ھوزۇرىدا خىزمەت قىلدى، كېيىن مىرزا ئەبۇ سەئىد-نىڭ بارگاھىدا يۇقۇرى ئورۇن تۇتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخانىنىڭ[54] دەرگاھىدا مەھرەم بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ ئۇلۇغلۇغىنى شۇ يەردىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايى ھەزرەتلىرىدەك ئالىجاناپ زات بىلەن 40 يىل ھەمسوھبەت، دوست بولۇپ ئۆتتى. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەبىئىتىدە زەررىچە ئەيىپ بولسا ئىدى، ناۋايى ئۇنى دوستلۇققا قوبۇل قىلمىغان بولار ئىدى. ئەكسىچە، ناۋايى: "مەن پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر بىلەن 40 يىل ھەمسوھبەت بولدۇم، بۇ جەر-ياندا كوڭلۇم مالال بولغۇدەك ھېچقانداق ئىش ئوتۇلمىدى، بەلكى دوستلۇق مۇھەببىتىمىز كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ باردى"دەپ يازغان.

مانا بۇنىڭدىن بۇ ئەزىزنىڭ خۇي-پەيلىنىڭ ناۋايىغا ناھايىتى يارىغان-لىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ناۋايىنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، بۇ ئەزىزنى تەرىپلەپ تارىخ، ھېكايە يازغانلىغى بۇ ئەزىزگە بېرىلگەن ئەڭ يۇقۇرى باھا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەزىز شېئىرىي مۇئەمما ‹مەنىسى يوشۇرۇن شېئىر› ئىلمىدە دەۋرىنىڭ يېگانىسى، زامانىنىڭ نادىرى ئىدى. بۇ پەن توغرىسىدا نۇرغۇن كىتاپلار يازدى. شۇ زامان-دىكى شائىرلارنىڭ يۈزدىن بىرىدە مۇنداق قابىلىيەت يوق ئىدى. شائىرلار ھەرقانداق شېئىر يازسا، پەھلىۋانغا كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ پەندىكى سەمىمىيىتىنى ئۇنىڭ كۇشتىنگىر تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر شېئىرىنىڭ مۇنۇ باشلانما بېيتىدىن كۆرگىلى بولىدۇ (مەنىسى):

مەن ئۇنىڭغا: ئىشقى ئالەمىگىدە مېنىڭ ئىشىم غەم يېيىشتۇر، دىدىم.

ئۇ ھىراتتىكى بىر چوڭ يولنىڭ بويىغا 5 مىڭ كىشىلىك ئۆي-باغلاردىن تەركىب تاپقان زور بىر ئىمارەت سالدۇردى، بۇ بىر مۇساپىرخانا بولۇپ، ئۇنىڭغا "نىمەتى ئابات" دەپ نام بەردى. پېقىرلار، دەرۋىش-لەر، مۇساپىرلار ۋە يولۇچىلار كېلىپ بىر ئاي، ئىككى ئاي ھەتتا بىر يىل، ئىككى يىل تۇرۇپ قالاتتى. ئۇلارغا ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم ئۈچ تۈرلۈك ئالى تاماق بېرىلەتتى، ئۇلاقلىرىغا ئارپا-پىچان تەييار ئىدى. كاتتا-كىچىك ھىرات خەلقى نىمەتى ئاباتتىن تاماق يەيتتى، پېقىرلاردىن باشقا بايلار، شازادىلەر، ۋەزىرلەرمۇ تاماق يەيتتى، ھەتتا سۇلتان ھۇسەيىن باھادىرخانغىمۇ تەييار بولغان تاماقتىن ھەركۈنى ئۈچ قېتىم يەتكۈزۈلەتتى. تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن ماشايىخ ۋە ئۆلىمالار

ھەزرىتى پەھلىۋاندىن تەلىم ئېلىپ بەش-ئون يىل تۇرۇپ قالاتتى.
ئۇ سېخىلىكتە ھاتەم تەيدىنمۇ[55] ئېشىپ كېتەتتى. ئۇ ھەزرىتى
جامى بىلەن يېقىن ئۆتەتتى، تەساۋۋۇفتا ئۇنىڭدىن مەخسۇس ئىلتە-
پاتلار كورگەن ئىدى. ئاللاتائالا بىر قەترە خۇندىن تورەلگەن بىر
بەندىسىگە شۇنچىلىك كامالەت ۋە قابىلىيەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، ئۇ
بىردىن-بىر ياراتقۇچىغا يۈز مىڭ ھەمدۇ-سانا ئوقۇش كېرەك!
بۇ ئەزىزنى پادىشادىن گادايغىچە دوست تۇتمايدىغان ئادەم يوق
ئىدى. ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ بىلەن مۇئامىلە قىلسا، پەھلىۋاننىڭ
مەندىن يېقىن دوستى يوق، دەپ ئويلاپ قالاتتى. مىڭ-مىڭلىغان
كىشىلەر بۇ ئەزىزنىڭ قولىدا قۇرئان ياد ئالدى، شەرىئەت ئىلمىنى
ئۆگىنىپ ئالىم بولدى. ئۇ ھەربى ئىلمدە سۇلتان ھۇسەيىن باھادىر-
خاننىڭ پۈتۈن قوشۇنىغا ئۇستاز ئىدى. ئۇ، شائىرلارنىڭمۇ ئۇستازى
ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ھەر خىل مۇقاملارنى ۋە مىڭلىغان شاگىرت-
لارنى يادىكار قىلدى. تەرىقەتتە ھەر خىل ئۇلۇغ شەيخ ۋە ھورمەتلىك
ئەۋلىيالارنىڭ پىرى ئىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئۇنىڭدەك باي
يوق ئىدى. ھۇسەيىن باھادىرخان ئۇنىڭسىز ئولتۇرۇش ئوتكۈز-
مەيتتى، ئۇنىڭ مەسلىھەتىسىز ئىش قىلمايتتى. پەھلىۋان بىر كۈنى
تۇيۇقسىزدىن بىھۇش بولۇپ يىقىلغىنىچە ئالەمدىن كەتتى. پادىشادىن
گادايغىچە پۈتۈن خوراسان خەلقى ھازىدار بولۇپ، گويا قىيامەت
قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋال يۈز بەردى. ئوزى ھايات ۋاقتىدا
راسلاپ قويغان ۋە ھەر كېچىسى كىرىپ ئىستىقامەت قىلىپ كەلگەن
نىمەتى ئاباتنىڭ يەرلىگىگە ھىجرىيە 899-يىلى (مىلادى 1443—1444-
يىلى) دەپنە قىلىندى. (ئايەتنىڭ مەنىسى) "بىز ئاللانىڭ، ئاللا
تەرەپكىلا قايتىمىز".

ئون بەشىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە لۇتفىدۇر. بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن[56] ئىدى، ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەبۇ نەسىر فارابىدەك، ھېكىملىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايىدەك، نەغمىچىلىكتە قىدىرخاندەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارى تەربىيىلىنىپ چىقتى، 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كورسەتتى. ئۇ 20 دىن ئارتۇق كىتاپ يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋايى ئىلمىي پاساھەتتە (ئىستىلىستىكا ئىلمىدە) بۇ ئەزىزنى ئۇستازىم دەيتتى. لۇتفى بولسا ھەزرىتى ناۋايىنى سەن مېنىڭ ئۇستازىم دەيتتى ۋە "مېنىڭ ئۆمۈر بويى يازغان 10 مىڭ مىسرا شېئىرىمدىن سېنىڭ ئىككى مىسرا شېئىرىڭ ئارتۇق" دەيتتى. ھىجرىيە 878-يىلى (مىلادى 1473-يىلى) ۋاپات بولدى.

ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرىتى يۇسۇپ سەككاكىدۇر.[57] بۇ ئەزىزمۇ ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارابى ۋە ھەزرىتى لۇتفىدەك ئىدى. مىڭلىغان تالىپلار ئۇنىڭ قولىدا تۈرلۈك-تۈرلۈك ئىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. مەنتىق ئىلمىدە، ئىلمى پاساھەت ۋە ئىلمى بالاغەت (ناتىقلىق ئىلمى)دە ئەسىرنىڭ يەكتاسى ئىدى؛ شېئىرىيەت ئىلمىدە بۇ موغۇلىستاندىن چىققان مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئۈستۈن ئىدى، پاساھەت ۋە بالاغەت ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇرئاننىڭ پاساھەت ۋە بالاغىتى ھەققىدە «تەلخىس» (ئومۇمىي بايان) ناملىق بىر كىتاپ تۈزدى، مۇزىكا ئىلمى بويىچە رىسالىلەر يازدى. ھازىرغىچە نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان بايات ناملىق مۇقامنى شۇ ئەزىز ئىجات قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى.

ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەئى ئامانىسا شەبنەم[58] ئىدى. بۇ شەبنەم سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىرىي بىر كىتابنى يازغان ئىدى. خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغان ئىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغان ئىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر-ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختتى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دىخانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىۋانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلىدىغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇت: "مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىمىز ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ"— دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان: "ئەمىسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن"— دېدى. مەھمۇت قىزىغا ئەمر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر

شېئرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بىھوش بولۇپ كەتتى. شېئرنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق ئىدى (مەنسى):

خۇدا ساڭا يۈز شۈكرى، بىزگە ئادىل پادىشا بەردىڭ،
پېقىر-مىسكىنگە ئابدۇرىشتخاننى پانا قىلدىڭ.

بۇ غەزەلنىڭ چۇشۇرگە بېيىتى مۇنداق باغلانغان ئىدى(مەنسى):

ئەي نەفسى، ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە-كۈندۈز دۇئا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇنا قىلغان بولىسەن.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: "نەفسى دىگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟"—دەپ سورىغان ئىدى، قىز: "خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن ناۋايى، فۇزۇلى[59]، زەلىلىنىڭ[60] شېئرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزەمنىڭ، نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم"—دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىگىنى سورىدى. ئاتىسى: "13 ياشقا كىردى"—دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە، ئامانىنىسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىرنەچچە شېئرلارنى ئەكېلىپ كورسەتتى. خېتىنىڭ ھوسنى ئۆزىنىڭ ھوسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشانىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك نارىسىدىنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي: "قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئر يېزىپ بېقىڭ"—دىگەن ئىدى، قىز دۇۋەت-قەلەم ۋە قەغەز

ئېلىپ كېلىپ ئوۋەندىكى بېيىتنى يازدى (مەنىسى):

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ كۈمانلىق كوزدە قارىدى،
گۇيا بۇ ئويدە بۇگۇن ئاخشام مەن ئۆچۈن بىر ئىكەن ئۈندى.

سۇلتان كۇلۇپ: "ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماق"—دىدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: "بىز ھىلى كېلىمىز"—دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر-ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۈستىگە دەۋاج يايىتى. دەرھال ئون قوي ۋە شايى-ئەتلەسلەر تەييارلاندى، ئۇن يېرىمىدا قىرىق كىشى مەھمۇتنىڭ ئويىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشا ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشانىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل-پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇش-نىڭ ھاجىتى يوق. «دىۋان نەفسى»نى يازدى، خوتۇن-قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقى جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتاپنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاپ ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شاتلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجات قىلغان ئىدى. كۈچلۈك رەشك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دىيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈدەك ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا

بولدى، سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىلىدۇ.

بۇلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجات قىلغۇدەك بىر ئۇستازنىڭ ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇنى بىلىش كېرەككى، نەينى جەمشىت پادىشانىڭ مەشھۇر خوتۇنى مەلىكە دىلسۇز[61] كەشىپ قىلدى. سۇنەينى ئاۋال كەيقباد شاھنىڭ نەزىرىدە لەشكەرلىرى ئارىسىدا ئەردەشىر ئاتلىق بىر كىشى بۇغا مۇڭگۈزىدە ياساپ چالدى. نوشىرۋاننىڭ[62] زامانىسىدە ياغاچتا سۇنەيي ياساپ چالدى. داپنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا دىۋىلەر ياساپ بەردى. ناغرا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىدا كەشىپ بولدى، دېيىلىدۇ. ‹دۇئانىڭ مەنىسى› "بۇ كىتاپ بەك بىلگۈچى ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن ئاياقلاشتى".

* * *

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازلىرى ھەر ئەسىر، ھەر شەھەردە يۈزلەپ بەلكى مىڭلاپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بايان قىلساق بۇ قىسقا رىسالىگە سىغمايدۇ. شۇڭا مىڭدىن بىرى تاللاپ ئېلىندى، يەنى بىرەر باخشا- مۇقام ئىجات قىلغان ياكى بىرەر چالغۇ ئەسۋاۋى ياسىغان ياكى بۇ ئىلىم توغرىسىدا بىرەر رىسالە يېزىپ داڭ چىقارغانلىرىلا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

خۇدايىمغا يۈز مىڭ سانا ۋە تەشەككۈر،
يەنە ئۇنىڭغا چەكسىز ھەمدۇ ۋە شۇكۇر.

ئەلشىر ھېكىمنى بەككە ئەمەل بەردى،
ئۇنى خوتەن خەلقىگە پادىشا قىلدى.

ئۇ مېنى بۇ شاھ دەۋرىدە تورەلدۇردى،
بېشىمغا كۆلا، ئۈستۈمگە جەندە كىيگۈزدى.

زامانە ئادالەتسىلىك شۇ قەدەر،
بورى ھەم قويلارغا باج تولەر.

ماڭا ئەمىر بولدىكى، تارىخنى يازغىن،
قولۇڭغا دۇۋەت ۋە قەلەمنى ئالغىن.

مەن بۇ ئەمىرگە ئىتائەت قىلدىم،
شىرىن سوزلەرنى يىغىپ جەم قىلدىم.

نەغمىچى ھەققىدە رىسالىلا بولسا،
تارىخ ئېتى بار كىتاپلا بولسا،

يىغىپ تۈزدۈم بۇ تارىخنى مەن،
ياخشى دىگەي بۈنى ئوقۇپ ئەھلى خوتەن.

بولسىمۇ ئەقلىم قىسقا، بويۇم پاكار،
خوتەنلىككە قىلدىم بۈنى يادكار.

سەۋەپ بولدى بۈنىڭغا ئەلشىر ھېكىم،
كوپ ئەجرى بەرگەي ئاڭا ئاللا كەرىم.

ئوقۇپ ئاڭلىغانغا بۇدۇر ئىلتىجا:
ئەلشىر ھېكىمگە قىلسىڭلار دۇئا.

يەنە مېنىمۇ تۇتۇڭلار ئەستە،
سېخى ئۇلسە بولۇر ئورنى جەننەتتە.

تارىخنىڭ پۇتۇلگەن ۋاقتىن تارىخىن دىدىم،
بىلەلمەسىڭىز دەپ بەكمۇ غەم يىدىم.

تۇگەت سوزنى موجىز غېرىپ بىناۋا،
باشقىچە ئىش تۇت، كىر ئۇلۇغ يولغا.

تامام

1271 ـ يىلى

ئىزاھلار

[1] ناۋايى — ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى. مىلادى 1441 - يىلدىن 1501 - يىلغىچە ياشاپ، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىنى ئاچقان بۈيۈك ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى.

ناۋايى مىلادى 1441 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۈگۈنكى غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ پارس، ئەرەپ تىللىرىنى، شەرق ئەللىرى تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپىسى ۋە قانۇنلىرىنى، يۇنان پەلسەپىسى ۋە مەدەنىيىتىنى شۇنىڭدەك جۇغراپىيە، ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ۋە تۈرك، پارس، ئەرەپ ئەدەبىياتلىرىنى تولۇق ئۆگەنگەن. مىلادى 1472 - يىلى ئۆزىنىڭ ساۋاقدىشى، خوراسان پادىشاسى ھۈسەيىن بايقارا (مىلادى 1470 — 1505 - يىللىرى)نىڭ باش ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1476 - يىلى بۇ ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ، ھىراتتا "ئىخلاسىيە"، "ئۇنسىيە" خانىقالىرىنى قۇرۇپ مەخسۇس يازغۇچىلىق ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

ناۋايى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركى ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلىدا بىرمۇنچە ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، جاھان ئەدەبىياتى غەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان. ناۋايى مىلادى 1501 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[2] لۇتفى — ئەبەيدۇللا لۇتفى. مىلادى 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ، مىلادى 1465 - يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن بۇ ئەسەردە ھىجرى 878 - يىل (مىلادى 1473 — 1474 - يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.

لۇتفى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركى ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «گۈل ۋە

نەۋرۇز» ناملىق 2400 مسرالىق داستانى ئەينى زاماندا پۈتۈن شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ يەنە مەشھۇر تارىخچى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى (ملادى 1454 ـ يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ تومۇرلەڭ (مىلادى 1335 ـــ 1404 ـ يىللىرى) ھەققىدىكى «زەپەرنامە» ناملىق پارسچە ئەسرىنى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كورگەن بولۇپ، ئۇز ئۆمرىنىڭ كوپ قىسمىنى شۇ زاماندىكى مۇھىم مەدىنىيەت شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىراتتا ئوتكۈزگەن. ناۋايى لۇتفى بىلەن ئەسرار بولغان بولۇپ، ئۇنى "ئۇستازىم" دەپ ئاتىغان ھەم شۇ زامانىنىڭ "مالىكۇلكالامى" (سوز پادىشاسى)، "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ماھىرى، تۈرك تىلىنىڭ ئۇستىسى" دەپ تەرىپلىگەن.

〔3〕 جەمشىت ـــ مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دىگەن كىتاۋىدا قەدىمقى ئىران رايونىدىكى پىشادىيان (پىشدادىيان) سۇلالىسىنىڭ 4 ـ پادىشاسى، شاھ تومرىسنىڭ ئوغلى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. رىۋايەتتە ئۇ ناھايىتى باتۇر، قەيسەر، ھۇنەرۋەن بىر شاھ بولۇپ، ئىستەھرى شەھرىنى بىنا قىلدۇرغان، ئىچمىلىكنى ۋە ھىيت ـ بايرام قىلىشنى كەشىپ قىلغان دەپ سوزلىنىدۇ. «شاھنامە» دىگەن كىتاپتا يەنە جەمشىتنىڭ مەملىكىتىمىز جۇڭگو بولۇپمۇ شىنجاڭ رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. مەسىلەن، تەخمىنەن مىلادىدىن 10 ئەسىر بۇرۇن جەمشت ماچىن پادىشاسى ماخانىنىڭ بىر قىزىغا ئويلەنگەن. ئۇنىڭدىن بەدىۋۇل، ھۇمايۇن دىگەن ئىككى قىز تۇغۇلغان ئىكەن.

〔4〕 سۇلايمان ـــ داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى، يەھۇدىي ۋە ئىسلام رىۋايەتلىرىدە پۈتۈن ئىنسانىيەت، ھايۋانات ۋە جان ـ جانىۋارلارنىڭ ھەم دىۋىرى ۋە مالايىكىلارنىڭ پادىشاسى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.

〔5〕 ئىسكەندەر ـــ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن، ئىسكەندەر رومى، ئالىكساندىر ماكىدونىسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمقى ماكىدونىيە پادىشاسى فىلىپ II نىڭ ئوغلى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ـ يىلى ماكىدونىيە پايىتەختى پىلا شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 336 ـ يىلدىن 323 ـ يىلغىچە ماكىدونىيە پادىشاسى بولغان. ئىلگىر ـ ئاخىر بولۇپ قەدىمقى يۇنان (گىرىتسىيە)، ئانا-

تولى (هازىرقى تۈركىيە)، ئەرەپ دولەتلىرى، شىمالىي ئافرىقا، ئىران، خوراسان، سىيستان، بەلخ، ھىرات قاتارلىق جايلارنى بىسىۋالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم ۋە سوغدى رايونلىرىغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ ۋاپات بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسىمۇ پارچىلانغان.

[6] ئەلىشىر ھېكىم بەگ — مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مومىنبەگ. مىلادى 1828 - يىلى دادىسى ئابدۇ مومىنبەگنىڭ ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تەرىپىدىن خوتەن ھاكىم بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1864 - يىلى خوتەندە مۇفتى ھەبىبۇللاخان ھوكۇمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھاكىم بەگلىك مەنسۇپىدىن قالدۇرۇلغان. 1865 - يىلى ياقۇپبەگ (بەدولەت) مۇفتى ھەبىبۇللاخاننى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى بىسىۋالغان. ياقۇپبەگ ھوكۇمىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھېكىم بەگ يەنە ھاكىم بەگلىك مەنسۇپىگە تەيىنلىنىپ، 1882 - يىلى ۋاپات بولغان.

[7] «تارىخى رەشىدى» — تۇغلۇق تومۇر (مىلادى 1331 — 1363 - يىللىرى) خاندىن باشلانغان مۇغۇلىستان خانلىقى (مىلادى 1348—1514 - يىللىرى) دەۋرى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (مىلادى 1514 — 1551 - يىللىرى)دىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرقەدەر مۇپەسسەل تارىخى بولۇپ، قەشقەرلىق مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (مىلادى 1500 — 1551 - يىللىرى) تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان.

بۇ ئەسەر مىلادى 1838 - يىلى مۇھەممەت نىياز بىننى غوپۇربەگ تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ھازىر بۇ تەرجىمە نۇسخىسى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا خەلقلىرى تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

[8] «تەۋارىخى تەبىرى» — مەشھۇر ئەرەپ تارىخچىسى ئەبۇ جەففار مۇھەممەت بىننى جەرىر بىننى زەيىت تەبىرى (مىلادى 922 - يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان 4 توملۇق دۇنيا تارىخى. ئەسەردە ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتىدىن تارتىپ ئاپتورنىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان تارىخي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ ئەرەپ خەلىپىلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ

قاتارلق جايلارنڭ تارىخى خېلى تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئەسەر مىلادى 963 ـ يىلى ئەرەپ تىلىدىن پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇھەممەت سادىق قەشقەرى (مىلادى 1849 ـ يىلى ۋاپات بولغان) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋالىيى يۇنۇس تاجبەگ بىننى ئىسكەندەربەگ بىننى ئايمان خوجىنىڭ پەرمانى بىلەن پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجنامەئى شاھى» دەپ نام قويۇپ تارقاتقان.

[9] «تەۋارىخى رەۋزە تۇسسەفا» ـــ بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى «رەۋزە تۇسسەفائى فى سىرەتۇلئەنبىيا ۋە مۇلكى ۋە ئەلخەلافا» بولۇپ، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەند شاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخوند (مىلادى 1498 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلىشىر ناۋائىينىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ئەلىشىر ناۋائىينىڭ "ئىخلاسىيە" خانىقاسىدا يېزىلغان 6 توملۇق ئەسەر. ئەسەردە ئادەم پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئاپتور ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەرەپ ۋە ئىران تارىخى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى تارىخي ئەھۋاللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن.

[10] «تەۋارىخى ھوكەما» ـــ ئەسلى نامى «تەۋارىخى ھوكەمائى سەلەف» بولۇپ، بەزىدە «قۇدۋەتۇلمۇ ئەررىخۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەپ تارىخچىسى مەۋلانە شەمسىدىن مۇھەممەت شەھرۇدى (شەھرى زۇرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يازغان ئىككى توملۇق ئەسەر. 1 ـ تومىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پەيلاسوپلار تارىخى، 2 ـ تومىدا ئىسلام دەۋرىدىكى پەيلاسوپلار تارىخى بايان قىلىنغان.

[11] «تەۋارىخى ئەجەم» ـــ ئەلىشىر ناۋائىي تەرىپىدىن يېزىلغان ئىران تارىخى بولۇپ، ئەسلى نامى «تەۋارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران شاھلىرى تارىخى) دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردىكى "ئەجەم" سۆزى ئەسلىدە ئاسىيادىكى غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، كېيىنچە پەقەت ئىران ھوكۇمرانلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، ئاخىرىدا پۈتۈن ئىران زېمىنىنىڭ ئومۇمى نامىنى بىلدۈرىدىغان بىر جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

[12] «تەۋارىخى ئەرەب» — مۇنداق نامدىكى كىتاپلار كوپ بولۇپ، موجىزىنىڭ قايسى بىرىنى كوزدە تۇتۇۋاتقانلىقى مەلۇم ئەمەس.

[13] فىساغۇرس — يۇنان ئىدىيالىست پەيلاسوپى پىپاگور (مىلادىدىن بۇرۇنقى 580 — 500 - يىللىرى) نىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى. پىپاگور ماتىماتىكا، مۇزىكا، بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق ۋە ئاسترونومىيە قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلغان. پىپاگور پەلسەپىسىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە جۇملىدىن ئۇيغۇر پەلسەپىسىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» دا: "فىساغۇرس ھەزرىتى ئىسكەندەردىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى" دېيىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ، فىساغۇرسىنىڭ ۋاپاتىدىن نەچچە يۈز يىل كېيىنكى ئىش.

[14] فارابى — ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت بىننى تارخان بىننى ئۇزلۇغ فارابى. بۇ مەشھۇر ئالىم مىلادى 870 - يىلى دەسلەپتە قارلۇق خانلىقىغا (مىلادى 766 — 940 - يىللىرى)، كېيىنچە قاراخانىلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ بولغان فاراب (ئوترار) شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ئىلىمنى شۇ جايدا ئۇگىنىپ، كېيىن ئىران، باغدات قاتارلىق جايلارغا بېرىپ پارس، ئەرەپ تىللىرىنى ئۇگەنگەن، پەلسەپە، جۇغراپىيە، زوئولوگىيە، تىبابەتچىلىك، مۇزىكاشۇناسلىق بويىچە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ 80 يىللىق ھاياتىدا 120 دىن ئارتۇق چوڭ تومluq ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ پەقەت «كىتابۇلئەلختابە» ناملىق بىر ئەسىرىلا 20 تومدىن ئىبارەت ئىدى. فارابى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئومرىنى دەمەشقتە ئۆتكۈزۈپ، مىلادى 950 - يىلى شۇ جايدا ۋاپات بولغان. فارابىنىڭ جىنازا نامىزىنى ئەينى زاماندىكى ھەمەدان پادىشالىقىنىڭ ئۇچىنچى پادىشاسى، فارابىنىڭ شاگىرتى ئەبۇلھەسەن ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ھەمەدانى سەيپۇلدەۋلە (دولەت ئىگىسى) چۈشۈرگەن ئىدى. ھازىر فارابىنىڭ قەۋرىسى دەمەشقتىكى بابۇلسىغىر دىگەن جايدا.

فارابى ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە ئەرەپ ئەللىرىگە مەشھۇر ئالىم بولۇپ، ئۆز ئومرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى قەدىمقى يۇنانىدىكى

ئارىستوتىل پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۇتكۇزگەن ۋە بىرمۇنچە پەلسەپە ئەسەرلىرىنى يېزىپ، "ئىككىنچى ئارىستوتىل" دەپ شوھرەت قازانغان. ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ، شۇنىڭدەك ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ پەلسەپە ئاساسىنى ئورناتقان بۈيۈك ئالىمدۇر. كېيىنكى دەۋرلەردە فارابىنىڭ نامى ۋە ئەسەرلىرى ياۋروپا ئەللىرىگە كەڭ تارالغان بولۇپ ئەرەپ ۋە ياۋروپا تارىخى ھوججەتلىرىدە "ئەلفارابۇس" دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

[15] پەھلىۋان مۇھەممەت كۈشتىنگىر — بۇ كىشى توغرىسىدا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ ئۇزىدە خېلى تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن.

[16] نوھ ئەلەيھىسسالام — يەھۇدى، خرىستىيان دىنلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى — «ئىنجىل»دىكى ئەپسانە بويىچە، توپان سۈيى يەر يۈزىدىكى بارلىق ھاياتلىقنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىنكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەجدادى. «ئىنجىل»دا رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللا ئىنسانلارنىڭ گۇنالىق ئىشلىرى سەۋەۋىدىن يەر يۈزىنى توپان بالاسى بىلەن ۋەيران قىلىش ئالدىدا، نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن شۇ كېمىگە چىقىۋېلىش ۋە ھەر جىنستىكى ھايۋانلاردىن بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. نەتىجىدە، يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ھاياتلىق توپان سۈيىدە ھالاك بولۇپ، پەقەت نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئائىلىسى بىلەن كېمىگە چىقىرىۋېلىنغان جان-جانىۋارلارلا ئامان قالىدۇ. 150 كۈنلۈك توپان بالاسىدىن كېيىن نوھ بىر كەپتەرنى قويۇپ بېرىدۇ. كەپتەر بىر تال يېڭى زەيتۇن شېخىنى چىشلەپ قايتىپ كېلىدۇ. نوھ توپان بالاسى ئاخىرلىشىپ جاھان تىنچلانغانلىقىنى بىلىدۇ ۋە ئالالا تېخىدا قىرغاققا چىقىدۇ. يەر يۈزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ھايات باشلىنىدۇ. ياۋروپالىقلارنىڭ كەپتەرنى تېچلىق سىمۋولى قىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن قالغان.

بەزى رىۋايەتلەردە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ھازىرقى ئىنسانىيەت شۇ ئۈچ ئوغۇلدىن بولغان، تۈركىي خەلقلەر يافەسنىڭ ئەۋلادى، تۈرك بولسا خەرىزدىن تۇغۇلغان دەپ سوزل-

نىدۇ. ئىسلام تارىخچىلىرى ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى ھامان مۇشۇ رىۋايەت بويىچە چۈشەندۈرىدۇ، جۈملىدىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورىمۇ مۇشۇ رىۋايەتنى ئاساس قىلغان.

[17] يافەس — ئىزاھ [16]غا قارالسۇن.

[18] تۈرك — ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركى تىللىرى ئائىلىسىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، دولىتىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخىي ھۆججەتلىرىدە "دى" (狄)، "بېي دى" (北狄)، "دى لى"(狄历)، "دىڭ لىڭ" (丁零)، "تيې لې" (铁勒)، "تۇكيۇ" (突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى "تۈرك" سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، تۈركلەر مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمقى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ بىرى. تۈركلەر مىلادى 552 ـ يىلى شەرقتە چاۋشيەن، غەرپتە كاسپى دېڭىزى، جەنۇپتا سەددىچىنى، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان جايلاردا تۈرك خانلىقىنى قۇرغان. مىلادى 630 — 659 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا تۈرك يافەسنىڭ ئوغلى دەپ كۆرسىتىلگەن.

[19] خەرىز — ئىزاھ [16]غا قارالسۇن.

[20] سۇررى — ھازىرقى لىۋاننىڭ پايتەختى بېيرۇت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى. تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ شەھەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 2751 ـ يىلى بىنا قىلىنغان دېيىلىدۇ. بۇ شەھەر مىلادى 1202 ـ يىلى قاتتىق يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا فىساغۇرس سۇررى شەھىرىدىن ئىدى، دەپ يېزىلغان. لېكىن ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، فىساغۇرس قەدىمقى يۇناننىڭ سىبسام شەھىرىدە (ئانا تولى يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىدە گىرىتسىيىگە قارايدىغان بىر ئارال) دۇنياغا كەلگەن.

[21] بۇ يەردە پەرەگىستاننىڭ بۇرۇنقى نامى ئەنتاكىيە دەپ ئاتىلاتتى دېيىلگەن. لېكىن ئەمەلىيەتتە پەرەگىستان بىلەن ئەنتاكىيە تارىختا باشقا ـ باشقا

جايلارنىڭ نامى. "پەرەڭىستان" دېگەن سۆز ئەسلىدە "ئېۋرۇپېيەن" (ياۋروپا-
لىقلار) سۆزىنىڭ ئەرەپچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان "ئېفرەنج" سۆزىدىن
كېلىپ چىققان بولۇپ، دەسلەپتە ئەرەپلەر بىلەن كوپرەك ئالاقە قىلىپ تۇرۇ-
دىغان شەرقىي ياۋروپا ۋە جەنۇبىي ياۋروپا زېمىنىنى كورسىتەتتى. كېيىنكى
زامانلاردا بولسا، پەقەت فرانسىيىنىلا كورسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ
بولۇپ قالغان.

"ئەنتاكىيە" بولسا، ھازىرقى تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر
قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى.

[22] كەيقباد — مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان «شاھ-
نامە» ناملىق ئەسەردە قەدىمقى ئىران كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى
دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. رىۋايەتتە ئۇ ئەفراسىياپ ئىراندىن چېكىنىپ كەتكەندىن
كېيىن تەختكە چىققان، دېيىلىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە بۇ كەيقباد قەدىمقى
ئىران مىدىيا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 — 6 - ئەسىرلەر) سۇلالىسىنىڭ بىر
ھوكۇمرانى بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 700 - يىللىرى ئەتراپىدا تەختكە
چىققان ھەم ئىراندىكى ھەمەدان شەھىرىنى بىنا قىلغان دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك
قەدىمقى رىم (ۋىزانتىيە) پادىشالىقىنىڭ 10 - پادىشاسى غىياسىددىن كەيخىسرو-
ئاللائىددىن كەيقباد ئەۋۋەل (مىلادى 636 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە 15 -
پادىشاسى ئاللائىددىن كەيقباد سانى (مىلادى 700 - يىلى ۋاپات بولغان) دېگەن
كىشىلەرمۇ ئوتكەن. «تەۋەرىخى مۇسىقىيۇن»دا قايسى كەيقباد نەزەردە تۇتۇل-
غانلىقى نامەلۇم.

[23] بالاساغۇن — ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسسىق كول بويىغا جاي-
لاشقان توقماق شەھىرى يېنىدىكى بىر قەدىمىي شەھەر. تارىخىي ماتېرىياللارغا
ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر تۇرك قەۋملىرىگە مەنسۇپ بولغان بويلاسانغۇن (بويلا
جاڭجۇن) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. بۇ شەھەر تارىختا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ
قارلۇق خانلىقى (مىلادى 766 — 940 - يىللىرى)، قاراخانىلار سۇلالىسى
(مىلادى 932 — 1219 - يىللىرى)، قارا خىتاي خانلىقى (مىلادى 1131 —
1219 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بولغان. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا بالاساغۇن

ئالتاي تەۋەسىگە كىرگۈزۈلگەن، بۇ يەردە قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ماكانى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

[24] ئىمام مۇھەممەت غەززالى — زەيىنىددىن ئەبۇھامىد مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت تۇسى. مىلادى 1059 - يىلى خوراساننىڭ تۇس شەھرىگە قاراشلىق غەززالە دىگەن جايدا دۇنياغا كېلىپ، مىلادى 1111 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ، شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، تەرىقەتچىلىك (سوفىزىم) بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ "ئەنئەنىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىبىنىڭ كوزقاراشلىرىدىكى بىرلىكنى تەكىتلەپ، تەرىقەتچىلىكنىڭ مۇھىم كوزقاراشلىرىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى.

[25] ئىمام پەخرى رازى — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئەلتەملىكە بىرى پەخرى رازى. مىلادى 1149 - يىلى دۇنياغا كېلىپ، 1209 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان مەشھۇر ئەرەپ پەيلاسوپى. ئۇ ئوز ئومرىدە ئاساسەن ئىسلام پەلسەپىسى (تەفسىرچىلىك)، تىبابەتچىلىك، ئىلمي رىيازەت (ماتىماتىكا)، ئىلمي مەنتىق (لوگىكا) قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان ۋە بىرمۇنچە ئەدىبىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان. ئۇ ئوز ئومرىدە 100دىن ئارتۇق كىتاپ يېزىپ "شەيخۇل ئىسلام" دىگەن شوھرەتكە ئىگە بولغان.

[26] ئىبنى سىنا — ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا. ئۇ مىلادى 980 - يىلى بۇرۇنقى سامانىلار سۇلالىسى (مىلادى 875 — 999 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 999 - يىلى قاراخانىلار سۇلالىسى سامانىلار سۇلالىسىنى ئوزىگە قاراتقاندىن كېيىن ئىبنى سىنا بۇخارا، ئورگەنچ قاتارلىق جايلاردا ئۇگىنىش ۋە ئىلمي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كېينچە ئىراندىكى ئىسپاھان، ھەمەدان قاتارلىق جايلاردا تىبابەتچىلىك، فىزىكا، ماتىماتىكا ۋە پەلسەپە پەنلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئەلقانۇن»، «كىتابۇلشىپا» قاتارلىق ئەسەرلىرى پۈتۈن شەرق ئەللىرى تىبابەتچىلىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىنى ئورنىتىش بىلەن بىللە، دۇنيا تىبابەتچىلىكى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن، ئىبنى سىنا مىلادى 1037 - يىلى

ھەمەداندا ۋاپات بولغان.

〔27〕 مەۋلانە ئەلى — خوراسان پادىشاسى ھۈسەيىن بايىقارا زامانىدا (مىلادى 1470 — 1505 - يىللىرى) ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارانىڭ دىۋانخانىسىدا خەتتاتلىق ۋە مۇغەننىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭدەك ئۇ يەنە باشقا بىرمۇنچە لىرىك غەزەللەرنىمۇ يازغان. ئۇنىڭ «ئەسلۇلۇەسل» ۋە «مۇرتاز» ناملىق ئەسەرلىرى كەڭ تارالغان.

〔28〕 خوراسان — قەدىمقى زاماندا ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقى، ئافغانىستاننىڭ غەربى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى. "خوراسان" دىگەن سوز پارىسچە "خور" (قۇياش) دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، "قۇياش دولىتى" ياكى "شەرق دولىتى" دىگەن مەنىدە. "خوراسان" دىگەن نام ئىران ساسانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 224 — 651 - يىللىرى) پەيدا بولدى. تومۇرلەڭ زامانىدا خوراسان غەربىي چاغاتاي خانلىغىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. مىلادى 1451 - يىلى تومۇرلەڭ ئەۋلادى ئابدۇللا بىننى ئىبراھىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تومۇرلەڭ ئەۋلادى ئەبۇ سەيىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تومۇر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ خوراسان دولىتىنى قۇردى. بۇ دولەت مىلادى 1510 - يىلى ئىران سافاۋىلار سۇلالىسى (مىلادى 1502 — 1722 - يىللىرى) تەرىپىدىن يوق قىلىندى.

〔29〕 خوجا شاھابىددىن — شاھابىددىن ئەبۇ ھەفس ئومەر بىننى مۇھەممەدۇلبەكرى. مەشھۇر ئىران شائىرى، تەرىقەتچىلىك نەزىرىيىچىسى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا ئىسلام پەلسەپىسى بولۇپمۇ ھەدىس ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق ھەققىدە بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان. مىلادى 1444 - يىلى ئىراننىڭ شۇھرەۋەردى شەھرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1534 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

〔30〕 ئابدۇللا مەرۋارىت — سەمەرقەنتلىك مەشھۇر شائىر ۋە خەتتات بولۇپ، بىر مەزگىل ئىران قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. خوراسان پادىشاسى ھۈسەيىن بايىقارانىڭ ئوردىسىدا بىر مەزگىل مۇنشى (باش كاتىپ) بولۇپ ئىشلىگەن. "بايانى" دىگەن تەخەللۇس بىلەن «تارىخى شاھى»، «خىسرو ۋە

شىرىن» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. مىلادى 1516-يىلى ھىساردا ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ئۇ ھىجرى 881-يىلى (مىلادى 1476-يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.

[31] ھىسار — ئاسىيادا بىرقانچە شەھەر بۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى بۇخارانىڭ شەرقىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر. ئىككىنچىسى ھىندىستاندىكى دېھلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قەدىمقى شەھەر. يەنە ھازىرقى تۈركىيىدە "قارا ھىسار" دەپ ئاتالغان بىر شەھەرمۇ بار. شىنجاڭدا "يېڭى ھىسار" (يېڭىسار) دېگەن جايمۇ بار. بۇ يەردە بۇخارانىڭ شەرقىدىكى ھىسار شەھىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

[32] جامى — نۇرىددىن ئابدىراخمان جامى، مەشھۇر تاجىك ئالىمى، پەيلاسوپى، يازغۇچىسى، تىلشۇناسى ۋە تارىخچىسى. جامى مىلادى 1414-يىلى ئەسلى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوراسان پادىشاسى ئەبۇسەئىد ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن. جامى ئۆز ئۆمرىدە «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، پۈتۈن مۇسۇلمان ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان. ئەلىشىر ناۋائىي جامىنى ئۆز ئۇستازلىرى قاتارىدا ھىساپلايتتى. جامى مىلادى 1492-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[33] ھىرات — ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى قەدىمقى بىر شەھەرنىڭ نامى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن مىلادى 1-ئەسىرگىچە باكتىرىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان ۋە "ھىرى" دەپ ئاتالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. مىلادى 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەرەپ خەلىپىلىكى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسىيا قىتئەسىدە مۇھىم ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. مىلادى 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا خوراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

[34] مۇھەممەت خارەزمى — غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، مىلادى 1448-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تەفسىرچىلىكتە

ناهايىتى شوھرەت قازانغان ۋە "ئۇستاد مۇھەممەت" دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدا يازغان بىرمۇنچە شېئىر-غەزەللىرى شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ناخشا-مۇقام تېكىستلىرى قىلىنغان ئىدى.

[35] نەمان سەمەرقەندى — مىلادى 15-ئەسىردە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر شائىر، غەزەلچى، مۇزىكا ئۇستازى ھەم مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى. ئۇ مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى بىلەن بىللە ئىمام مۇھەممەت غەززالى ۋە جالالىددىن رومى (مىلادى 1207 — 1273-يىللىرى) قاتارلىقلارنىڭ ئىسلام پەلسەپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام دىنى سۈننى مەزھىپى بىلەن تەرىقەتچىلىكنىڭ قارىمۇ-قارشىلىقىنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان. ئۇ يەنە مىلادى 10-ئەسىردە ئەرەپ خەلىپىلىكىدە پەيدا بولۇپ، كېيىنچە ئافغانىستان، پاكىستان ۋە غەربىي ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغان تەرىقەت مەسلىكى — "چەشتىيە" مەزھىپىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەركەت قىلغان. مىلادى 1461-يىلى سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان.

[36] مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى — شەمسىددىن مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى مۇلك. مىلادى 15-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر تەرىقەت نەزىرىيىچىسى، ئىمام مۇھەممەت غەززالى ۋە جالالىددىن رومى قاتارلىقلارنىڭ تەرىقەتچىلىك نەزىرىيىسىنىڭ ئاساسلىق ۋارىسى. ئۇ كۆپرەك ۋاقتىنى سەمەرقەنتتە ئۆتكۈزۈپ، مەۋلانە نەمان سەمەرقەندى بىلەن بىللە تەرىقەتچىلىكنى كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان ۋە نۇرغۇن شېئىر-غەزەللەرنى يازغان. ئۇ نامەلۇم بىر شەخس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم.

[37] چەشتىيە — مىلادى 10-ئەسىردە تەرىقەت ئۇستازلىرىنىڭ بىرى ئەۋەج ئىسھاق شامى (مىلادى 940-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەزھەپلىرىدىن بىرى، ئىزاھ [35] گە قارالسۇن.

[38] مەۋلانە ساھىپ بەلخى — تارىخىي ھۆججەتلەردە يېزىلىشىچە، ئۇ مىلادى 15-ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارا ھەم ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىقلار بىلەن سوھبەتداش بولغان، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مەجلىسلىرىگە قاتناشقان. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ئۇنىڭ كابۇلدا بابۇر شاھ

ھوزۇرىدا ئىشلىگەنلىكى ۋە ھىجرى 844 ـ يىلى (مىلادى 1440 ـ يىلى) نەغمە ئۈستىدە ۋاپات بولغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بابۇر شاھ مىلادى 1482 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كابۇلدا تۇرغان ۋاقتى مىلادى 1504 ـ يىلدىن كېيىنكى يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

[39] بابۇر شاھ ــ زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ. ئاتا جەمەت تەرەپتىن غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۆتىنچى پادىشاسى تومۇرلەڭنىڭ ئەۋلادى، ئانا ـ جەمەت تەرەپتىن مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ 9 ـ پادىشاسى ئۇستاد يۇنۇسخاننىڭ نەۋرىسى. بابۇر شاھ مىلادى 1482 ـ يىلى مۇغۇلىستان تەۋەلىكىدىكى پەرغانىدا دۇنياغا كەلگەن. 1492 ـ يىلى دادىسى ئومەرشەيخ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پەرغانە ۋالىيسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىنچە ئۆزبېك خانلىقىدىن شەيبانىخان (مىلادى 1450 ــ 1510 ـ يىللىرى) سەمەرقەنت رايونىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان ھەم مۇغۇلىستان تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بابۇر شاھنى پەرغانىدىن قوغلاپ چىقارغان. بابۇر شاھ كېيىنچە ھازىرقى ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، مۇغۇلىستان خانلىقىغا تەقلىت قىلىپ بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ئۇنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق چاغاتاي تىلىدا يازغان مەشھۇر ئەسىرى تا ھازىرغىچە زور قىممەتكە ئىگە. بۇ ئەسەر ـ نىڭ شۇ چاغدىكى يەركەن خانلىقىنىڭ ئەدەبىي ـ سەنئەت تەرەققىياتى ئۈچۈن تەسىرى چوڭ بولغان ئىدى. بۇ ئەسەر بابۇر شاھنىڭ «ئەسرار مۇسىقى» ناملىق مۇزىكا كىتاۋى بىلەن بىللە تېزلا شىنجاڭ رايونىغا تارالغان ئىدى. ھازىر «بابۇر نامە»نىڭ پارسچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە تەرجىمىلىرى بار. بابۇر شاھ مىلادى 1530 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

[40] كابۇل ــ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى. قەدىمقى زاماندا شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدا ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى بولغان. مىلادى 1504 ـ يىلى زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ئىككى ئەسىرگىچە مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كەلگەن.

[41] شەيخ سەفائى سەمەرقەندى ــ ناسىر بىننى مۇھەممەت بىننى ئىبرا ـ

ھەم شەيخ سافائى سەمەرقەندى. مىلادى 1408 - يىلى سەمەرقەنتتە دۇنياغا كېلىپ، 1469 - يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ھىجرى 869 - يىلى (مىلادى 1464 — 1465 - يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان. ئۇ مەشھۇر دىنىي پەيلاسوپ ۋە ئەدىپ بولۇپ، «ئەلبوستان» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

[42] قىدىرخان ياركەندى — يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر ۋە مۇزىكاشۇناس. ئۇ سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ئوردىسىدا باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، سىياسى جەھەتتە يەركەن خانلىقىنىڭ بىرلىكى، تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان ھەم ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە خۇلقى، ئايازى، نەفسى (ئامانىساخان)، مىرزا مىرەك چالىشى قاتارلىقلار بىلەن بىللە يەركەن خانلىقىنىڭ مەدىنىيىتى بولۇپمۇ ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ «دىۋان قىدىرى» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمى بار ئىدى. قىدىرخان ياركەندى مىلادى 1572 - يىلى يەركەندە ۋاپات بولغان.

[43] تەبرىز — ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر- نىڭ نامى.

[44] ئىسلامبۇل — ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل شەھىرى. ئەرەپلەر دەسلەپتە بۇ شەھەرنى "مەدىنەئى قۇستانتىن" دەپ ئاتىغان. مىلادى 11 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇز قەبىلىسىدىن بولۇنۇپ چىققان سەلجۇق تۈركلىرى ئىران، ئەرەپ خەلىپىلىكىنى ئىشغال قىلىپ بۇ جاينى بېسىۋالغان. مىلادى 1453 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن باشلاپ ئوس- مان تۈرك سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلەنگەن ۋە "ئىستامبۇل" ئەرەپچە "ئىسلامبۇل" دەپ ئاتالغان. ياۋروپالىقلار يەنىلا "قونستانتىن" دىگەن نام بويىچە "كونستانتىنوپولس" دەپ ئاتايدۇ.

[45] بەلخ — ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمقى بىر شەھەر بولۇپ، مىلادى 1221 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. مىلادى 1370 - يىلى تومۇرلەڭ تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. كېيىنچە ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇھىم مەدە-

نىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

[46] شىراز — قەدىمقى ئىراننىڭ مۇھىم سىياسىي، مەدەنىيەت مەركەز-لىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادى 7 - ئەسىردە ئىسلام دىنى ئىرانغا تارالغاندىن كېيىن ھەججاج بىننى يۇسۇپنىڭ تاغىسى مۇھەممەت بىننى قاسىم بىننى ئەقىل تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغان ئىكەن. بۇ شەھەر ئىراندا ھوكۈم سۈرگەن تۈرك ئاتابېكان سۇلالىسى (مىلادى 1150 — 1393 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بولغان.

[47] سۇلتان ئابدۇرىشىتخان — يەركەن خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاسى سۇلتان سەيىتخاننىڭ چوڭ ئوغلى. مىلادى 1510 - يىلى مۇغۇلستان خانلىقى تەۋەسىدىكى پەرغانە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن، بالىلىق ۋە ئوقۇش يىللىرىنى پەرغانە ۋە تاغىسى بابۇر شاھنىڭ كابۇلدىكى ئوردىسىدا ئوتكۇزگەن. مىلادى 1514 - يىلى يەركەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن دادىسى سۇلتان سەيىتخان بىلەن بىللە قەشقەر ۋە يەركەنگە كەلگەن. بىر مەزگىل يەركەن خانلىقىغا تەۋە يەتتە سۇ رايونى (ھازىرقى بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى)نىڭ سەرتاپ-لىقىغا (باش ۋالىيلىقىغا) تەيىنلەنگەن. بۇ چاغدا ئابدۇرىشىتخان ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ھەربى ئىلىم، پەلسەپە، ئەدەبىيات، مۇزىكا جەھەتتە زور ماھارىتىنى كورسەتكەن ئىدى. مىلادى 1533 - يىلى سۇلتان سەيىتخان شىزاڭغا قىلغان بىر ھەربى يۈرۈشىدە ئىس تېگىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەركەن خانلىقىغا سۇلتان بولۇپ تەيىنلەنگەن. يەركەن خانلىقىنىڭ پۇتۇنلۇگى، ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن بىرمۇنچە پايدىلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان.

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان بولۇپمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ پەن، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن زور تۆھپە قوشقان. بەزى ماتىرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى»، «سىلاتىننامە»، «مەشۇقنامە»، «غەزەلىيات رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان.

[48] مەۋلانە قۇتى — مىلادى 15 - ئەسىردە ئوتكەن ئىران شائىرى. مىلادى 1481 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[49] تىرمىزى — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئەلى تىرمىزى. مەشھۇر

ئىسلام پەيلاسوپى، ھازىرقى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تىرمىز شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ شېئىر ـ غەزەلچىلىكتىمۇ خېلى مەشھۇر. مىلادى 869 ـ يىلى تىرمىز شەھرىدە ۋاپات بولغان.

[50] خىسرو دېھلىۋى ــ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان "لاچىن" قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھىجرى 651 ـ يىلى (مىلادى 1253 ـ يىلى) كەش شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ھىندىستاندا ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇھاجىرلىق تۇرمۇشنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 725 ـ يىلى (مىلادى 1325 ـ يىلى) 72 يېشىدا دېھلىدە ۋاپات بولغان. ئۇز ھاياتىدا «ئىسكەندەرنامە»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «شىرىن ۋە خۇسرەۋ»، «تۇغلۇقنامە»، «تارىخى دېھلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

[51] مەۋلانە كاتىبى ــ مىلادى 15 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى. ھىجرى 839 ـ يىلى (مىلادى 1435 ـ يىلى (ئاستراباتتا ۋاپات بولغان. «ھەسەن ۋە ئىشق»، «ناسىر ۋە مەنسۇر»، «بەھرام ۋە گۈلەندەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

[52] ماۋەرە ئۇننەھرى ــ قەدىمقى يۇناننىڭ تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتاپلىرىدا "ترانسئوكسانىيە" (ئوكس ــ ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. مىلادى 8 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى بۇ جايلارغا تارالغاندىن كېيىن، ماۋەرە ئۇننەھرى (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

[53] سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ــ ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تومۇر. خوراسان دۆلىتىنىڭ 1 ـ پادشاسى بولۇپ، ھىجرى 855 ـ يىلى (مىلادى 1451 ـ يىلى) تەختكە چىققان. ھىجرى 873 ـ يىلى (مىلادى 1468 ـ يىلى) قاراباغ دېگەن جايدا ئەزەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

[54] سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخان ــ ھۈسەيىن بىننى مەنسۇر بىننى بايقارا بىننى شەيخ ئۆمەر. تارىخىي ئەسەرلەردە ھۈسەيىن بايقارا دەپلا

ئاتىلىدۇ. بۇ خوراسان دۆلىتىنىڭ 3-پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1470-يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1505-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان. ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ياردىمى ئاستىدا خوراسان دۆلىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى ئۈچۈن بىرمۇنچە پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان. ئۆزى مەشھۇر شائىر بولۇپ، بىرمۇنچە شېئىر ۋە غەزەللەرنى يازغان.

[55] ھاتەم تەي — ئەبۇئەدى بىنى ئابدۇللا بىنى سەئىد ھاتەم تەي. قەدىمقى زاماندىكى مەشھۇر ئەرەپ شائىرى. ئۇ رىۋايەتلەردە ئۆزىنىڭ ناھايىتى سېخىيلىقى بىلەن داڭ چىقارغان.

[56] مۇغۇلىستان — ئەسلىدە شەرقتە قارا شەھەر، غەرپتە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە شەھىرىنىڭ غەربى، شىمالدا كوكچە دېڭىز (بالقاش كولى)، جەنۇپتا قارا قۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ (ماڭلاي سۇيە) قاتارلىق رايونلار تارىختا "مۇغۇلىستان" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ موڭغۇللار (چاغاتاي ئەۋلادى) ھوكۇمرانلىق قىلغان رايون دىگەنلىك بولىدۇ. مىلادى 1348-يىلى چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تومۇر (مىلادى 1331 — 1363-يىللىرى) بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىگىدىكى بىرقانچە پادىشالىق ۋە بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بىر خانلىق قۇرغان. بۇ خانلىق "مۇغۇلىستان" دەپ ئاتالغان. مۇغۇلىستان خانلىقى مىلادى 15-ئەسىردىن باشلاپ پارچىلىنىشقا باشلىغان. مىلادى 1514-يىلى تۇغلۇق تومۇر ئەۋلاتلىرىدىن سۇلتان سەئىتخان مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ پارچىلانغان بىرقانچە رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ يەركەن خانلىقىنى قۇرغان. مىلادى 1678-يىلى يەركەن خانلىقى ئاپپاق خوجا ۋە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

[57] يۇسۇپ سەككاكى — 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 15-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە شېئىر ۋە قەسىدىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «دىۋان سەككاكى»ناملىق شېئىرلار توپلىمى تا ھازىرغىچە كەڭ تارقالغان. ئەلىشىر ناۋائىي سەككاكىنى لۇتفى بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ماھىرى، تۈرك تىلىنىڭ ئۇستىسى" دەپ

تەرپىلگەن. سەككاكى مىلادى 1468 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

[58] ئامانىسا خېنىم ــ مۇشۇ كىتاپنىڭ ئۇز مەلۇماتلىرىغا قارالسۇن.

[59] فۇزۇلى ــ ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان "چاغاتاي" ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ مىلادى 1504 ـ يىلى هازىرقى ئىراقتىكى باغداتنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كەربالا شەهىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى سۇلايمان هەزرەت باغداتنىڭ جەنۇبىدىكى هىلە شەهىرىنىڭ مۇفتىسى بولغان. فۇزۇلى ئۇز هاياتىنىڭ كوپ قىسمىنى باغداتتا ئۇتكۇزۇپ، شۇ جايدا شوهرەت قازانغان. شۇڭلاشقا "فۇزۇلى باغدادى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. فۇزۇلى ئۇز ئانا تىلى "چاغاتاي" تىلىدە نۇرغۇن شېئىر ـ غەزەللەرنى يازغاندىن تاشقىرى يەنە پارس تىلىدىمۇ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. شېئىرىيەتتە "ناۋايى سانى" (ئىككىنچى ناۋايى) دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ «دىۋان فۇزۇلى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى تا هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. فۇزۇلى مىلادى 1562 ـ يىلى باغ-داتتا ۋاپات بولغان.

[60] زەلىلى ــ قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، "زەلىلى" تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ئۇتكەن. بىرى مىلادى 1743 ـ يىلى ۋاپات بولغان يەركەنلىك مۇهەممەت سىدىق زەلىلى؛ يەنە بىرسى مىلادى 1790 ــ 1844 ـ يىللاردا ئۇتكەن تۇركمەن شائىرى مەختۇم قۇلى زەلىلى. بۇلارنىڭ ئىككە-لىسى ئامانىسا خېنىمدىن تەخمىنەن ئىككى ئەسىر كېيىن ياشىغان. دېمەك، بىر بولسا بۇ يەردىكى "زەلىلى" ئاپتور ياكى خەتتاتنىڭ سەۋەنلىكى بىلەن خاتا يېزىلىپ قالغان، بىر بولسا، ئامانىسا خېنىم ياشىغان دەۋردە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن بىزگە تېخى مەلۇم بولمىغان باشقا بىر زەلىلى ئۇتكەن.

[61] مەلىكە دىلئۇز ــ مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاهنامە» ناملىق كىتاۋىدا تەسۋىرلەنگەن شاه جەمشىتنىڭ خوتۇنى. رىۋايەتتە ئۇ ناهايىتى گۇزەل، ئەقىللىق، جەسۇر ۋە خەلقپەرۋەر شائىرە، غەزەلچى دەپ سوزلىنىدۇ.

[62] نۇشىرۋان ــ قەدىمقى ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادشاسى. ئۇ، ئىران، ماۋەرەئۇننەهرى ۋە ئەرەپ دولەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۇرگەن. مىلادى 531 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 579 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخا

بسم الله الرحمن الرحيم

ای حکمتیدین گلشن سرسبز بولوب بلبل نغمه چمن خوش آهنگ

صنعتینگ قلمیدین نالهٔ رباب بولوب دو تار سه تار غژک بیله قانون بیله چنگ

الهی شوقونگ چمنیده انچه لاله گولدی و ارغوانی چمن گل غنچه لار عشقیده بلبل

هولدی ... سا برانقوچی ... تقوچی سن و لیلی زلفین مجنون گه

تعلیق ... قیلغانیدیک فرهاد قاسیدا شیرین لبینی ...

قیلغانیدیک عذرا ... هجرانیدین وامق جسمین ...

... قیلغانیدیک ... عشقیده ... صابر ...

... تا ... الفت ... یوسف حسنیدین

زلیخا عشقیده ... اهل ... عشقیده

... سرگردان قیلغاسین ... ...

... عاشق بیقرار قیلغاسین ... عشقیده ...

... الغاسین انینک سوزین ... ... قیلغاسین

گاهی نوایی ابیاتیدین ... بعضی لطف اشعاریدین

نعت ... سیم ... ایل ...

منگا بو شوقیدا باغریم قانا تا یمن سیبا قیلیب ازگا یمس ؛
انینگ عشقیدا اجیل بیبا باشنی کزگا یمس ؛ ایتیالار سیننگ
همه منگا اشعارلار حبیبنک نعتیدا یازغایمس ؛

مناجات

مقصودیم سنسن ای خدا ؛ معبودیم سین سن ای خدا
مسجودیم سین الخدا ؛ سین سین منگا فریادرس
عاصی قلونکدورمن فقیر ؛ عاجز قلونکدورمن حقیر
غم ایلیگیده بولدوم اسیر ؛ سین سین منگا فریادرس
ای رازق حی قدیم ؛ مجبورلیگی سین سن ای رحیم
حاجت روا قیل ای کریم ؛ سین سین منگا فریادرس
عشقینگنی دل غه قیل عطا ؛ چالغوم سیته تار برلادوتا
عفو ایله منده بار خطا ؛ سین سین منگا فریادرس
هوجر عاشق بیقرار ؛ یا الیبار دی سنگه بیرو بار
رحمنگغه اتدیم انتظار ؛ سین سین منگا فریادرس
الحمد لله رب العالمین والصلاة والسلام علی سید المرسلین وآله وصحبه اجمعین

اما بعد عدالت کشوری نینک شهنشاهی و سخاوت
شبستانی نینک تولون ماهی ، اصالت چمنی نینک
بشر رعناسی و سیادت بحره نینک گوهر یکتاسی ،
غریب نسیم لار آتاسی فقرا و مسکین لار ربناسی ،
جمشید صولت سلیمان دولت لباس خشم سکندر
چشم خاقان صفت درویش سیرت چراغ وطن ،
شاهی ختن علی شیر علیم بیگیم حضرت لاری قویاشی
دین بو کمینه کمترین غریب بیچاره فراق دشتیده آواره
غم ایلگیده اسیر بارچه آدم دین قصیر یعنی ملا عصمة
بن ملا نعمة مهر وجرجه بر لمعه شعله توشوب بو ذره فی
فلک قویاشیده بو تکونده اتاغ یارلیق قیلدیلار کیم
موسیقی ترنمیکه موجب سرور و باعث عیش حضور
دور کیم پادشاه دین گدا غیچه اولیا دین ترسا غیچه
همه انسان بو فن دین شادمان بولورلار اما کوب
مغنی لار بغه هنوز نامعلوم دور کیم بو فن نینک صاحب

وقوف بیلا صاحب کشوف لاری کمال دور مجتهده
صاحب ارشاد لاری کمال دور دور اوستاد لاری کمالات
دورسین کیم کشینینک هم موسیقی دور هم ابیات
محکلتی نینک بلبل و ارسطاطالیس ادبیات ملکی نینک طوطی
شکرین لسانی دورسین هم خوش پشتکوهی هم دلکش
ایتقوچی سین دیمکدین نه بولغای کیم اوشبو غریب
فن نینک صاحب کشوف لاری تاریخیدین بر رساله
بو ترتیب سایر معنی لار غه یادگار قویسانگ دیب
امر قیلیب دور بو غریب هور غه گویا تاغ بوکلاتدی
بو ضعیف خور غه گویا اسمان یتقیلدی نه بو امر عظیم
استقالیغه قوت غه عذر و استعفا غه قدرت
دریای حیرتده مستغرق و مستهلک بولوب بو آیت
کریمه کیم قل اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولوا
الامر منکم مضمونی خاطریم غه توشتی بو امر واجب
ترکین قیلورغه چاره تفالمیدیم توکل نه تنکریم غه

قیلیب بو امری عالی نی بجا کلتوروشنی اوچونده منا
سبب تاریخ تذکیره لارنی جمع قیلیب تاریخ رشیدی
تواریخ طبری تواریخ روضة الصفا تواریخ
حکما تواریخ عجم تواریخ عرب لاردین انتخاب
قیلیب هم خاص عام موسیقی اوستادلاردین نغمه
قیناغوچی خاننی پهلوان محمد کشتیگیر امیر نظام
الدین علی شیر نوایی مرشدیم نینک بو فن حقیده
پوتکان کتب رسایل لاردین بهره مند بولدوم
اوز قدرتیم گه لایق استعدادیم غا موافق بو
رساله نی پوتوم عالم اهلیغه سوغا توتوم
بو رساله نی تواریخ موسیقیون اط قویدوم
اولوالابصار بلکی صغار و کبار مشتی لارغه خاص
عام لارغه بلکی شاه و گدا لارغه لاریغه نا معلوم قا
لمیغانلیکی تاریخ روضة الصفا و رشیدی دا انداغ
کلتورمیب دورکیم یافث بن نوح علیه السلام نینک ترک

نام الیتی براوغلی بارایردی بو سکنه خدا یتعالی براو غول
کرامت قیلدی اسمینی خضر قویدی بو اوغول چونک
بولغاندا تولکا تورب یوسنتی دا ایگون کیما کینی طعام
نی توزینیلا دحل قیلماقینی طنبور بربط عود دارونی
یا سباب چالماقینی خضر کشف قیلیب عالم خلقیغه
اورکاتتی لار اول زمانیدا آتا انا سی بالالاری
اولکاندا مصیبت ماتمیده طنبور چلیب یغلاب
اولوکینی کومیدورور ایشینی رسم قیلماقی بردی خضر پیغمبر
علیه السلام نینک نبیره سی ایدی بالکنه خوش حیاد
لاریغی ابادیغه انینک اولادی چیتکوزنکلو بالکنه
خوشتی ابای انینک اولادلاری یغلادو دیر اول زمانیدا
مانندیده بوزمانغه چه شنبه نینک سکیز یوز اللیک ییل
اوتکاندور طنبورغه قویا چالغو نینک اوجا قوشی
لاریغی ایشیب ذی قطب تارسا لوالیردی

موسیقی علمنی نیک ایلکچی بیرکی نتا غوش ... کیم بوکشی شهر صورده

ایردی صناعت علمینه کوب مایل ایردی خلق غه

علم عمل غه یاخشی فضیلت غه اینه خوجی یاقاتی

لیردیغه یا نه ده خوجی ایردی هرگز ثواب دین امید

تتماس وگنه دیه غه قیاس ایردی اما ثواب

عقاب غه قایل ایردی شهر شهر یوروب عالم اوزگا

نما ایردی انکک شاد وب لقب نه کیک بیلماس

ایردی بیمه باغ بولنا نتهم کیم بیلماس ایردی

الاولکی ... مال مثال لعوسته و شی ارا ایچیده

... ایردی هر وقت هرجا یا بورا بیرده

... هر ... پیش ... خلیق ...

مصلحت مشورت سودا ایردی انداکیم شهر

... [illegible] ... سبب اوزی کشف

... تا ... طلب شعرا فوردی ...

نینگ مضمونی بو ایردیکیم نسوا اوز ولکینی توزلماگا
تورو بکیتگه نصیحت قیلما عیبینگنی سینگا
کوریساتگان کیشینی دوست بیلیب عزیز توت
چیرایلیق لباس کییب یورگوچه چرایلیق سوز
قیلیب یور دیشنی اوزگه تکمیل یاخشی سوزنی
ایشیتور نی قدر تینگیب بولماسا یاخشی سوزنی
ایشیتقوچی دیدی اوزیگا تکمیل علم اوزیگا بخشیدی
نوموس قیلما علم سیز لیکدین نوموس قیل
حیوان تیلسیز لیکیدین ضعفا شفقتغه اوچرا
انسان تیلیدین بلا مصیبت گه اوچراز دیگان
مضمون لیدی چونه بونطا کیده شهریده انگلیجی
شعرا بیات یوتوقیلیردی که موسیقی دیلدن نشانه
یوق ایدیک مگر مه بی یا شیلیق بر بیگیتت غریب
سوزلار بر عجیب چا لمیقیدیه عیوبکی صفولینیا

اوقاتیمه کچیب آلدیکم ذوقی نه اول نصیحت
حکمت گبی سوزلردیده ترتیب شعر اوقوب
صنعتلرینی جمع ایلیردی بو واقعه پادشا
هه کوزلکدر [illegible] پادشاه ایکن دولت بیلوره
اوزلری حقیقت بهالنمکده وبو حیرت
انگلیزی تعجب ودنیانک قیمتلوب اورنهم
تکلیفلرینی قبول ایدیب گلیب انگلستان شاه
[illegible] خاصی اوزره یاشی بولدیکه فرزندیم
دیب آتادی مکتبده علمنی نشر قیلمشقا
باره رخصت ویروب [illegible] بو علمی
اوزگه شعر بو حرفه قیلدی اون ییل ایچنده
ترقی ایتکش [illegible] موسیقی فننده مکمل بوله
فیساغورث پادشاه دن رخصت آلیب هند
ستانه کیتیب علم نجوم و دیگر علم هندوستانه

خلق فیثاغورث دیه موسیقی اورگاندی جمشید
کیقباد پادشاهلار دیدیلر کیم عالمغه علم
موسیقی‌نی کم اورغنیه تعریفاله دانا حکیم
فیثاغورث حکیم دور هندوستانده ینه
مصری‌نی مسریب کابیرلار دیه عالم کیم اینتا
میلادن اوچ قسم خط اورگاندی افریقیا
خانیده یره سرای هاتی نینک اقامت نیختلن با
غلار دا بش یوز شاگردی بابایردی پیش
قدم طالب لار دیک بری سو یادیکم بزقانداغ
ایش تعلیمز دیب لول ایدیکم خلایققه نفع
یوق سوز و ایش نی قلمغایمیز لار دیب
کوز یوم دی وقاتی حضرت اسکندر نینک
وفاتیدین بیل کیم دور توقسان اوچ ییل
عمر کوردی اش قیلمایغان اشنی قیلشنی محتاج لار
غه سخاوت قیلش نه یاخشی کوردار ایردیلار

[illegible] بیجی التای [illegible] بلاساغون
[illegible] سید [illegible] مولینا شیخ ابو
نصر [illegible] حضرت امام محمد غزالی
[illegible] ایدیلار که [illegible] علوم
[illegible] فنون علوم [illegible] ابن سینا
[illegible] ایدیلر [illegible]
[illegible] علوم شریعت [illegible] علوم طریقت
تفسیر [illegible] حدیث نه طب نه فلسفه
نه عقاید [illegible] اشعار ابیات حتی شطرنج
نرد [illegible] یوق ایدی اولجمله دین
بری علم موسیقی ایردیکی بو فنده کوب مهارتی
بار ایردی قانون نی اوز قول لاری بیلان
یاساب [illegible] تا ترتیب توزوب چالغان
و [illegible] شاگردلاری [illegible] ایردیلار ک

عشاقه عشاق نینک مرغوله لاریني ایجاد و کشف
قیلیب عالمگه یایغان شاگردلاریگه تعلیم
قیلغان ایردی اوز حال اقتضاسیکی الحال بارچه
مغنی لارغه معلوم دور برنچی ایکنچی اوچونچی
مرغوله لاری نیچه کشف قیلغان ایردی لار
رساله مغنیون دیگان کتابیدا اثبت
ایردیکیم سماع نغمات نینک تیلسیز مونگ
لاری انسان نینک روحی غه معنوی اوت
نی توتاشتوروچی عامل دور اگر الحانیغه
اشعار و ابیات قوشولسا اول مونگ نینگ
سری نی ایکی ناملیک انکلارلر دیب دیدوم لار
وینه ایتیبدور که یوز ییل عبادت قیلیب الالمیغ
فیض نی مونینگ قانون نینگ سیم لاری بیره آلغا
ی بسنرلار بو عزیز نرجسم عالم لار حضوریدا

بیر بیرلا اوخشاتورت فارچه کتاب تصنیف قیلیب دور
اول جمله کتاب الارنینگ بیری رسالهٔ مغنیون دور
حالا عرب چه دور فقیر مذکور رساله نی تمام
قیلیب بولوب قوتیم نینگ بارچه وقتینگ یاریچه
رساله مغنیون آطلیغ کتابینی ترکیچه تیلغه
ترجمه قیلماقنی نیت قیلیب دورمن انشاالله
بو فن توشچی درجه پیری مولانا علی حضرتلاری دیدیکیم
خراسان نینگ شابوکی نگان نوایی سیدین ایردی بو فن
ده عصری نینگ بی بدلی ایردی علیحده بو فن تجنیسیدن
اصل الوصل آطلیغ بر کتاب تصنیف قیلیبدور
کین بو عزیز مرتاض اطلیغ بیا بر کتاب تصنیف
قیلیبلار ر چول عراق مقامیلم فی المحال مغنی لار ایکیز
مشهور دور حج سفر یگه بارغانده عراق چولیدین
اوتوب کتیب بارییه ایجاد قیلیبه چول عراق آط

خوب ایدیلار دوتارنی هم کشف قیلمیدیلار هم شعر
یوتوشی هم موسیقی تعلیم قیلماشدا اوز زمانه‌سی
نینگ بیدلایریدیلار موندین باشقا علم‌لاردیمو
نهایتی یاخشی دقیق کتاب‌لار تصنیف قیلدیلار
افراط خمریلار بیرله افیون‌نی کوب استعمال قیلغان
سببیدین عقلدین عاری بولوب وفات بولدیلار
بشنچی پیری خواجه شهاب الدین دودیکیم
بو فنده فرید العصر وحید الدهر ایردیلار
اندانینگکی ایکی یوزدین ارتوق ماهر شاگردلاری
بو فنده مکمل وماهر قیلدیلار رساله‌لار هم پوتودی
لار التنچی پیری عبدالله مروارید حضرتلاری
سمرقندیدین امیر بولور بو عزیز هم بو فن‌نینگ استادی
لاریدین بولوب ایردیلار کوب یاخشی رساله
بو فنده حقیقه پوتودیلار یوزدین اوتولاراق شاگرد

چقاردیلار اوز زمانلاریده معروف مشهور
موسیقیونلاردین بولوب ایردیلار تاریخ
نینگ سکز یوز سکسان بردا حصاردا ابتیدا
مرغوده بولدیلار ییتنچی پیری حضرت
مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی ایردیلار
بو عزیز نینگ خصلت فضیلت لاری نوع نوع
کتاب لاردا مشهور دور فضلا انکدین
او تماسیکی امیر نظام الدین علی شیر نوائی دیک
عالیمغه تمام علم و عمل ده استاد دور لار
نوائی دیک ذات بو کشی نی استادیم مرشدیم
دیکلی بو عزیز نینگ توصیف تعریف لاری
اوچون کفایه دور کیم نوائی حضرت لاری
اوز خمسه لاری ده بشش جایدا بو عزیز نی
نیم دیب تعریف قیلیبدور کیم کوزگی سوزلار

بس بو عزیز نینگ علمیده حضرت فارابی دیک
اوستاد کامل ایردیلار شاعر عالیم بولغاندین بلکه
مجذوب لیق لاری قوّت لیک راق ایردی بس
طنبور نینگ تار قانونیده تمام لیق بارچه نغمه
نی اوزلاری قول لاریده ترنّم قیلیب ایردیلار
عجم دیگان بر مقام نی اننگ ایکی له مرغوله لارینی
اختراع قیلیب ایردیلار کوپ شاگرد بو فنده
مکمّل قیلیب ایردیلار رساله دوازنا ملق
بر کتاب بو فن خصوصیدا تصنیف قیلیب ایردیلار
حضرت علیشیر امیر حضرت لاری بو فن نی هم
حضرت جامی دین تعلیم الیب ایردیلار حضرت جامی
یتمش توقوز یاشلاریدا تاریخ نینگ سکز یوز توقوز
سکزیده خراسان نینگ هرات شهریده وفات
بولدیلار سکزیجی پیری حضرت امیر نظام

الدین علی شیر نوائی دور بو عزیز نینک عموم
فضل شرافت لاری اوز ارلریکه یتکان شعر
کتاب لاری بیزکه معلوم دور کلیات چهار دیوان
لاری خمسه لاری بولاردین باشقا اینلکری
کیم کوب اثر بولوب یتکان اوتوز التی فارسچه
کتابلاری بیزکه اوز ارلریکی فضیلت و خوشی
صحبت لاریکی معلوم قیلدیم بو یوسونلوغ شریف
عالم لاری نینک اوستیکه فیر اوستاد لاریکه حضرت
جامی دیک موسیقی فنی نی خوب اوزکا ندیلار
پرکیچه برکیچه سه تار طنبور لاریغی چلیب اوز
لاریکا ایشقا ده غزل لار سلار چر ایتیب
بیهوش بولور ایردیلار نوا دیکان بر مقام نغمه
اختراع قیلیب عالمگه شایع بولدیلار
بو عزیز تاریخ نینک هشتصد یوز تقوز اوچیچی

[illegible]

ییلی جمادی الثانی دا دنیاغه کلیب آلتمش اوچ ییل
عمر کوروب آلتمش اوچ پارچه کتاب پوتوب
تاریخ نینگ توقوز یوز التمشی ییلی صیرات شهریده
سکته کیسلی بیلان وفات بولوب کیتتی لار

توقوزونچی سیری استاد محمد نوازی دور کیم اوز عصریده
موسیقی فنیده کوپ اهتمام مهارت مالاکلام کورگوزدیلار
ایکیلاسیدین کوپ یاخشی شاگردلاری استاد دک عمل قیلیلار
بو فن تحقیقیده سرالدی حقیقت رساله تصنیف قیلیبدور
تاریخ سکز یوز اللیک ایکیده وفات بولدیلار
اونونچی سیری مولانا نعمتی سمرقندی دور کیم بو عزیز
حافظ قاری ایردی شیخ کمالی مرتب قرآن یا الفاظ
ایردی هم خوش اشعاری و هم کشی الغوزی ایردی عالیم
لار صحبتیده مشایخ لار مجلسیده ترنم قیلور ایردی
بیرکون سمرقند عالیملاری مجلسیده مولانا شمس الدین
تبریزی نینک غزللاریدین ... تار نغماتی اوقودیلار کیم عالیم
لار بیکبار باشلاریدین ... بیقیلیب شوق استغراق
احواللاری یوزلاندی اوندین ارتوق کشی بیهوش
بولدی مولانا علی حضرت لاری بیهوش بولغانچه مجلس

عالمدین کتتی بو خبر مشهور بولدی پادشاه انقلاب

بو عزیز نی زندانغه حاکم قیلدی بیش ییل زنداندا قالیب

تاریخ بیر مینگ سکز یوز التمیش بشده وفات بولدیلار

بو عزیز نینگ تربیتیدا اوچ یوزدین ارتوق مغنی

موسیقی فنیدا بر کمال بولغان ایردی بیر نیچه یوز کیشی

علم شریعتده عالم بولغان ایردی بیر نیچه مینگ

صوفیلاری بابا میردی طریقه چشتیه مشایخ لاریدین

ایردی موسیقی نینگ طریقتا یغمه بخشش قیلیب دوران

نتیجه لاری یا ... معراج الکلیم ناملیق

بر کتاب تصنیف قیلیب ایردیلار اول

بیر ... اوزلاری صاحب باطنی حضرت لاری ده

کیم بو عزیز مدرس ایردیلار بش التی یوز طالب لار

علم شریعتده صاحب کمال ایردی طنبور غجک

افرین بر ... ایردی بابرشاه ...

آیدوغمش ایدی که مدرسلکدن مسکنیده معزول

بولوب ظهیر الدین بابر نیك حضورینه قالدی برکون

کوشك همایونده بر باغچه شاهانه مجلس آراسته قیلدیلر

اکابر و اشراف و امرا و وزرا علما و اولیا همه سی حاضر بولدیلر

الوان الوان طعاملار و نعمتلر ترتیب و دستورخوان

چکیلدی بولغانده بابر شاه موسیقی و اشارت

تعلیم ایدر ایدی بو عزیز طنبوره یی قولغه الیب

چول عراق مقامینده نوازش قیلدی ایکنجی نوبت

دیدی اوتوب اوچنجی آوازه تیکلنده بر بلبل

کلوب طنبوره نیك قولاغینه محکم قونوب سایرماقه

باشلادی مجلس اهلی حیران قالدیلر و تعجب

ایتدیلر ... بو مولینوی ایردی بلبل سایراب

تیار اقدیکده اوچوب کیتدی اوزینی طنبوره غه اوردی

ایرکاچیه سکز مره اوزینی طنبوره غه اتقاندی

کیین بلبل بیرگه توشوب اولوب کیتی فیض کثیردین
مولانا طنبوریغه تا شراب یغلاب سیاهوش بولدی
ساعتی دیب کیین سیاهوشلار غه کلوب لار [illegible]
شراب سرودلار ایچوب بولدی سیاهوشلار هوشیغه
کلدی اما مولانا صاحب بلخی هوشیغه کلمیدی
حکیملار هرقانچه چاره تدبیر قیلیشتی فایده بولمیدی
تاریخ تنک سکز یوز قرق تورتیده ایردی مولانا عالم
دین کیتی یار بشان تصنیف قیلغان اسرار موسیقی
آطلیغ رساله ده بو قصه علحده مفصل باردور
اون ایکینچی پیری شیخ صفائی سمرقندی حضرتلاری
دورکیم بو عزیز بلمایدورغان مقام آهنگلاری
بو عزیز چالمایدورغان اسباب نغمات یوقایدی
بولغانی ایردی ایکالینه دین ارتوق شاگردلاری
بولغنده ماهر بولدیلار اوزلاری نشات موسیقی

اولیغ بیر رساله تصنیف قیلیبدور پنجند قسم نقش و غزل
لاری اختراع قیلیبدور تاریخ نینگ سکسن بیش اتمیش توقوز
دا الغ بیگ الیته یاشی لاریدا تاریخ کیلیب سکسون توقوز یولدی
اول اوچونچی پیری قدیر خان پارکندی دور کیم بو
عزیز دیگی فنده مهارت کوب ساتکان اوستاد
اندوده بو عزیز کوب یاقی امیر نظام الدین علی
شیر نوائی حضرت لاری نینگ غزلیاتلاریدین
اوتوز ایکی الیم اوقوب مونگلیغ نقش آواز
کیشی کاملی ایدی ... ایراندین ظهیر دلی
خوارزمی سمرقند اندیجان اصفهان کشمیر
بلخ شیراز تاشلیق یاراق شهرلاریدین هوسی
اوزنگا ایلکاکان شاگردلاری بار ایردی
رباب ... استادی بو عزیز کشف
قیلیدی هم شاعر ایدی دیوانی قدیرنی بولک تصنیف

قیلدی یناناز وک نکته لار موسیقی فنی بارسیده رساله
لاریگه درج قیلدی جنده کلاکیب یوردایردی
سلطان عبدالرشید خان کیم معروف مشهور
دور قدیرخان سیز طعام شراب تاتماس اویقو
غه بارماس ایردی قدیرخان وصال آلطیغ بر
مقام نی اختراع قیلیب شاگرد لاریغه اورگاتیب
عبدالرشید خان پادشادین اکلی یلدین کین
عالمدین کتتی لار اول توقتی پیر حضرت پهلوان
محمد کشتین کیردور بو کشی خدایتعالی شونداغ
برقابلیت اوز فضلی کریمیدین عطا قیلیب ایردیکی
هم اولوغ علما هم قطب الاولیا هم پهلوان زر
دست کیم منک یل لار اوتوب مونکدیک پهلوان
کلمگاندور هم شاعر هم مغنی هم اغنیاء علی هذا
القیاس بونکدیک خوش خلق خوش گوی کشی

یوقتا امیر دی یو قصیده اسمی ذکر بولغان اولوغ اوستا
لاردین ایکان ایدی موسیقی فنی باره سیده اثرلاری بور ایردی
ایشیتیلمه یا سیدی تورلوک تورلوک نقشلار قول لار
آهنگلار ایجاد قیلیب اوزلاری یاسیغان مقام عمل
لاردین بیری چهار ضرب دیرکیم بیر اوستاد لار دیم عمل
لاریدین خوشتراق و دلکش راق بولوب غایت
شهرت توتیب مشهور ایکان ایدی مقام لاریدین بیری
چهار ضرب بیری چهارگاه ایردی چهارگاه مقامی مولانا طوسی
علیه الرحمه نینک اشبو غزلی بیلن باغلانیب ایردی مطلع
ساقیا عشرت پرستالیک فردا نا پدید ❊ خوش یار ایرور
خوشی بیلن ملگی دید ❊ مرتبه سی ترمذی لطیفه بابلا
دیکیم سلطانیت خوشی آینه ملایکم پیشی دیر لیل دیکیم
خراسان ملکی دین عراق سمرقند ده یارکند ایلی ده
بوینه بیلکالس معنی یوقتور دینه بیری دوگاه مقامی

دوتیم خسرو دهلوی نینک شعریغه بالاسیدیم شعر

ای تماشاگاه جمع بهر کاشانهٔ ؛ وی اسیر زلف دلی ویرانهٔ

بو نی بابر سلطان نینک لطیفه باغلابدورکه بی‌نهایت

موثر توشتی آینده مقام بولوبدور و دیشه پنجگاه مقامی نی

ایجاد قیلیب حضرت مولانا کاتبی نینک شعریغه جواب

ایردی بیلادیم شستکان اندازکان آدم و خضر بولولاه

کیم جمع ماوراء النهر شهرلاریده مشهور بولوبدور مولانا

سیمی نینک اول شعرلاری نینک مطلعی بوکیم مطلع

گاهی رنگ تو و قتل ایل پیر برآمد ؛ بیک مشاطهٔ مقصود مهیا بر آمد ؛

بو شعرنی بابایا تعیین غرض ایردی بو مقطع ایدیکی مقطع

مثال تو یا شام غم که صبح امید ؛ بهین دو سلطان ابوسعید برآمد ؛

بو نی سلطان ابوسعید میرزا لطیفه باغلاب ایردیکی

نهایت دیه تا شعری دلپذیر ایش بولوب عالم خلقی ارا

سیدا شهرت توته بو شعر نیز بولاردین باشقا تمی

بیتی و پیشرو و غزللر مقام لاری آهنگ لاری دخی [illegible]

مشهورلاردر مثنوی نیک بیا دگل [illegible] شعرا

بو قافیه ده کم یازغان ابیاتی مقرب [illegible]

گاه [illegible] لیدر [illegible] غریب شرقی اما سپاهی معروف

دور [illegible] یوقیتقا [illegible] الدی [illegible] ساقی نیک

اوریغ یوقتور [illegible] ابا باشی نیک حضوریدا

خدمت قیلیب دورکیم میرزا ابوسعید نیک بابکا بیله

بیرگا [illegible] قالدی کیم سلطان صاحب

قران [illegible] میرزا [illegible] نیک [illegible] مقرب

بولدی [illegible] لیغی شهیدی [illegible]

معلوم بولدی کیم امیر نظام الدین علی شیر نوائی

حضرتلریدیک [illegible] جناب ذات [illegible]

[illegible] صحبت [illegible] قیلیب دورکیم اگر [illegible] ده

ذره چا غلیق اصل طبیعت لیک [illegible] ایردی

اولار بو عزیزنی دوستلوققه قبول قیلماس ایردی بلکه او
لار من قرق ییل پهلوان محمد کشتی گیر بیلان هم صحبت
بولدوم بو اثنادا بر ده بیر ایشیدا کونکلوم ملول پریشان
بولغودیک ایشی صادر بولمدی بلکه کوندین کونکه دوستلوقا
محبتلری زیاده بولور ایردی دیب فیتیبدور معلوم دورکیم
بو عزیز نوایی حضرتلریغه اخلاق افعال اقوال لاری خوش کلور
ایکان تعریف توصیف موندین اورتاسیکی حضرت نوایی
نایاب جمیلارینی صرف قیلیب بو عزیزنینک توصیفیده
اوز قلملاری بیلان تاریخ حکایت یوتودیلار و قتیکی
بو عزیز شعر معما فنیدا بیگانه دوران نادر زمان
ایردی بو فنده علیحده جلد جلد کتابلار تصنیف
قیلمیش ایکانلار اول شعراسی نینک بیوننک بیر نیچه نوعلی
شعری قابلیت یو تعمیم الشر نظم اهلی هر نوع شعر ایتا
ایردی پهلوان نینک حضورلریغه ییغیلور ایردیلار نینک
اشعارنی و ایضاحین قبول قیلور ایردی بو فنده طبعی بیلا
بیغایت ملایم ایردی انداغکی بو مطلع انلارنینک دور
گفتم شبی عالم عشق کار ما بی غم نیست . وکوشتیگیر تخلص قیلوب

حیرات تنگک بر گذرگاهیدا کیم توت یول تنگک بندری
ایردی اندا بر عمارت عالی یاسادیلار درویش هنگه
کیشی لیک اوی و باغ لار مهیا قیلیب بو لنگرننگ
الینی نعمت آباد قویدیلار فقیرلار درویش لار
مسافرلار مولوی لار کلیب برای ایکی آی
مکث هر بیل ایکی بیل شوجا بیدا استقامت قیلسه
اوچ وقت اوچ قسمی عالی طعام تارتادور اولاغ
لار بیقه ارغو فقیرلار طیار ایردی کاتیه کیچیک حیرات
خلقی نعمت آباد دیه طعام بیرایردی فقیرلار
دیه باشقا بایلار هم شهزاده لار وزیرلار
بیگ سلطانلار هم مهادقانلار غیره تیجاده طیار
بولغانلار تشدیده اوچ وقت تیلکوزدولور ایردی
بیرچا بیرو مشایخ لار علما لار کلیب حضرت
پهلوانلار استفاده تسخیب بش اول بیل قالور

لار ایردی که حاتم طی بو منکدیک سخی بولماس حضرت مولانا
جامی بیلان یقین لیقی بار ایردی تصوف دا نیچوکون
ایلتفات لار کورگان ایردی سبحان الله بو زمنک
حمد منک منک ثنا اول خالق بیچون غه بولسون کیم
بر قطره خون دین افریده بولغان بر بنده سیگه مونچه
کمال قابلیت عطا قیلادور سن بو عزیز نی پادشا
هیچ گدا غه اولیادین ترسا غه دوست توتما
یرورغان کیشی یوق ایردی هر کیم عداوت معامله قیلسه
اول گمان قیلمه ایردیکی بهلوا بو نینک منده یقین
راق دوست یوق توتدی سن مینک کمکشی بو عزیزدا
قران یاد آلدی عالم شعر یعتقد گونب عالیم بولدی
عالم حضرتی کیم سلطان حسین بهادرخان نینک لشکر
لاری نینک بیچیب گمراه استاد ایردی بهت شاعرنینک
استاد لار ایردی موسیقی فنیدا قیل قیل مقام لار

منکه منینک شاگردلاری نی یادکار قیلدی طریقته نوع

نوع مشایخ عظام اولیالی زبردست کرام لار

نینک مرشدی ایردی دنیادا شوندغ ملغا مونکلیک

اغنیا یوق ایردی حسین بهادرخان مونینک سر

مجلس آراسته قیلدی اس مونینک مصلحتی سر

اینش قیلدی اس ایردی آخر بر کونی تصادف

بیهوش بولوب بیتقلفا نچه عالم ده یتیم باده

اوزی دیدی تا ترتیب گدا اغنی قتشنده مملکت

صاحب مصیبت بولوب گویا تیغ تقت قایم

بولغانینک برحمة الله علیه بعد اوردی

حیات دنیا قازیب مصحوب قویغان

زنجیر کریب استقامت قیلغان نعمت اباد

جهان توتوب بیکم تاج نینک سکریند ترق مقر

زیبا دفن قیلدیلار انا لله وانا الیه راجعون

اوزان شنیجی پیری حضرت مولانا لطفی دور بوعزیز
شیخ مغولستاندین ایردیلار عالیم لیقدا حضرت ابو
نصر فارابی دیک حکیم لیقدا حضرت ابن سینا دیک
شاعر لیقدا حضرت امیر نظام الدین علی شیر نوائی
دیک مغنی لیقدا تنجی قدیرخان دیک ایردیلار بوعزیز
بلجامیدورغان علم یوق ایردی زمان نینک علامه سی
ایردیلار بیش یوزدین تورلاراق عالیم و قاری لار
شاگرد بولوب اوقودیلار و عالیم بولدیلار ایکی یوز
چه کشی موسیقی فنیده کمالات مهارات کورسات
لار یگرمه دین آرتوق کتاب تصنیف قیلدیلار.
حضرت علی شیر نوائی علم فصاحتده بوعزیزنی
استاذیم دیر ایردیلار اولار حضرت نوائی نی سوز
مینینک استاذیم دیر ایردیلار و مینینک عمروم ایچیده
یتقوگان اون مینک مصراع شعریمده سننک ایکی

مصراع شعرنینک ارتوقی دیلار ایردیلار تاریخ هجری نینک

سکز یوز تیقوز سکزیده وفات بولوب کتمه یلار

اوزن الشتنچی پیری حضرت یوسف سکاکی دور

کیم بو هنرمند نینک پیر نظام علمیده حضرت فارابی حضرت

لطفی دیکه ایردیلار نینک منک طالب لاری انواع

انواع علم لارنی اوکانیب ایردیلار منطق علمیده

علم فصاحت وعلم بلاغت ده عصری نینک یکتاسی

ایردی علم اشعاردا ابو مسعود تفتازانی حضرتلرین

مشغول لار نینک نسبیده تفتازانی نینک تلخیص اطلاق

بر کتاب فصاحت بلاغت حقیده خصوصا

قرآن نینک فصاحت بلاغتی حقیده ایجاد قیلدی

موسیقی حقیده رساله تصنیف قیلدی و بیات

ناصر ... مشغول لار ... اسید اشعارلاری

اختراع قیلیب مشغول بولور ایدیلار

اوّل پیشتاقچی بیری ملیکهٔ آمانیسا خانیم ایردی بخشنوم
سلطان عبدالرشید خان پادشاه نینگ حرملریدا ایردی که
شاعرهٔ یگانه دوران ایردی دیوان نفیسی آطلیق شعرلاری
بر کتابنی تصنیف قیلیب ایردیلار هم خط لاریدا اوستاد
کامل ایردی هم موسیقی فنیده اوناغ صاحب کمال ایردی کیم سلطان
بو ملیکه گه عاشق بیقرار شیدا پاشفته لیقدا بی اختیار
ایردی سلطان بو ملیکه نی عقد نکاح گه کیلتوروش واقعه
اینباغ ده کیم سلطان ... امرا لشکرلاری بیلان
پایه تخت یارکنده دین اطراف ... ده سیر قیلیب
... دشتیگه شکار قیلیب ... کیتدیلار
بولار ... سلطان دیقاتیچه ... کیتیب
... بولوب ... یاقالا بیکا ... ده
... قونار ... بیلان ... لاری
قلم ... قیلغان ... تحقیقلور عادت ایردی

وقتیکی سلطان مذکور درویشلار بیچه بر فقرا بار ایدیکه قونوقچا
جیوز تنبه بر لوب اکرم نام بر محرمی سیلون کرده اول احمد
محمود اطلیق بار اوتا بجی نیکاه یول ایردی بو ملیکه شطل محمود
نینک عاجزه سی ایردی سلطان قرایدیکه بو اوغلی نینک بر
جکیده بر طنبور بار ایردی سلطان محمود دیکور دیکی طنبور
نی چلیب برکاه اول ایدیکی مو طنبور چالشنی بیلماکمن
اوشبو قنز بیز جمکا طنبور الیب بر نینک ویب خفا قیلیب
الدوسه دی قنزیم چالیدور دیب ایردی سلطان قز نینک
چلیب برسون دیدی محمود قنزینغه اعرمی قیلادی قیز طنبور
نی کلتوروب بینچکی مقامیغه انداغ چالدیکیم سلطان
حیران قالدی ظرفه راق بو کیم قیز اوزی ایتقان بو شعر نی مقام
غه قوشوب اوقوب ایردیکیم سلطان بو قیز نینک محبتی ده عاشق
بیقرار و بیهوش بولوب کیتی شعری بو ایردیکیم مطلع بیت
سنکا یوز شکر یا رب بز کم عقل بادشا قیلدینک ده فقیر مسکین عبدالرشید فانی نی ناعلاج قیلدینک ده

اوشبو غزل نینک مقطعی بو نوع باغلنیب ایردیکیم مقطع

نفیسی کیچ کوندوز قیل دعا تنکری تعدیق ده کیم شاه نینک حقیده قیلمای دعا تاپتینک تقلید

غزل تمام بولغاندا سلطان آلدیرابا سوداکی نفیسی دیگان شاعر کیم

سنز بو غزلنی قایردیک اوز گوزوب ایردینکیز دیگچ قیز کیشی نینک

غزلی نی مو یا آلیب اوقومدیلار کیشی من نوایی فضولی لیلی

نینک شعرلاریدین اوزگه غزلنی اوقومایمین بو غزل اوندم نینک نفیسی

منینک تخلصوم دیدی نیچه یاشقا کیرگان سیز دیکنیچه سوردی اما

اون ده اوج یاشقه کیردی دیدی سلطان نینک بینا غیرتی

آرتدی انکاغه اچنه آقچه سافنم قوفوب اوزی پوتیکلاریقا یاپیچه

ابیات لارینی کورساتی خطی نینک حسنی قیز نینک حسنی صباحت

بحث قیلدلار ایردی پادشاه بو خطنی بیله گلی ناسیده پوتنکا

نیغوایت نکوسی کلمای قیز امیسی من تابتورمادی شعر

پوتوب بتقننکن دیگچ قیز دووات قالم کاغذ کلتوروب بو بیت

نی پوتودی مطلع یا رب بو بند قیلدیلار قیلچیق منکا

کویا بوادی که اوزی بو اختلام تیلکو منکا سلطانیکولده

ایشانیم منی بیچو قیلمسیلار دیب محرمی سپاهیلارغا شهری
حقیقه بزعلی کملک دیب لشکرگاهغه باریب وزیرلیغ
لیدغه کویگه دین واقعه نی بیان قیلدی باشنی لاریغه
تاج استعداد نیغه رواج یافتی درحال اولتوردی شاهیه
اطلس مهیا قیلیب تون حصه ده قرق کشی محمود شاه
اوبیگه باریب مقصد نی بیان قیلیب پادشاه اولتوریب
اشکانا قیلیب تون قیلیب قتل نی نکا حیفه الدیلار
بیگرمه یل پادشاه لیک تاجیغا توردی بو قنغیغه خدای
تعالی انلارغه عقل فراست عطا قیلیب ایردیکی تعریف
دیکی ستغنی دور دیوان نفیسی نی تصنیف قیلدی
اخلاق حمیده آطلیق بر کتابنی منظوم لارغه نصیحت
دور تصنیف قیلدی شروح القلوب اطلیغ بر رساله
تصنیف قیلدی شاعرلیق معنی لیک غضا لیق توغربیدا
بونک دیک مفید کتاب آزدور عشرت انگیز نام لیغ بر
مقام هم بو ملیکه نینگ اختراعات لاری اردی سلطان کمال

نجیرتیده زیده اوزاطیغه نسبت بریبه مغنیلار بیله اورگانی
لار بو ملیکه اوتوز نوبت یاشلاریدا توغوتدا عالم دیه
کنی دیبدورلار بو ملیکه عالم دیه ایتکانیدین سونگرا سلطان
گویا اوزینی اواتور ادی بر شوریده عالتکه بیتیب سوداوی
بر علت عارض بولدی آخر سلطان یغلاب عالم دیه
اوتی دیبدورلار بو لار دیرکین نیا مقام غزل افترا
عات قیلغودیک بر اوستاد کل عالمغه کلکانی معلوم ایماس
بلمک کرکلکم قیغ تیغ جمشید پادشاهنینگ مشهور خاتونی
ملیکه دلسوز کشف قیلدی صورنای نی اول کیقباد
شاهنینگ نظریده بوغا هونکوزیده لشکر لاری اما سیدا
اردشیر الطلیغ بر کرشی کشف قیلدی نوشروان نینگ
زمانیدا یغا چدا صورنای یاساب چالدی دفی
نی سلیمان علیه السلام غه دیولار یاساب بردی
طبل نقاره سکندر ذو القرنین زمانیدا کشف بولدی
دیبدورلار تمت تمام بعون الملک العلام

خدایه ویرهیم منت و سپاس — ثنا و شکری انکا بی قیاس

علیشیر حکیم بیک بردی [illegible] — ختن ملکنه اولوردی پادشا

بو [illegible] اول بنی حلوا [illegible] — [illegible] کونکلوم کیم لق ایتسب

[illegible] بو نوع عزلت ایردور — کیچه کوندوز بوری [illegible] باغ ایردور

[illegible] قلدی کیم تاریخ [illegible] — [illegible] آل قلم [illegible]

[illegible] امتثال ایلیدیکم — بو واقعه [illegible] مثال ایلیدیکم

[illegible] سال الدین — تواریخ اهلی یا رکتاب [illegible]

یغیب جمع قیلدیم بو تاریخ [illegible] — [illegible] یاشی [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] علیشیر حکیم — [illegible] خدای کریم

[illegible] — علیشیر حکیم [illegible] دعا

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

۱۲۷۱